Kirkegårdskultur 2019-20

Kirkegårdskultur 2019-20

Formand:	Elof Westergaard Korsbrødregade 7 6760 Ribe Tlf. 75 42 18 00, Mobil 24 76 70 40 eve@km.dk
Næstformand:	Mette Fauerskov Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter Skt. Pauls Kirkeplads 9B 8000 Århus C Tlf. 86 12 16 66, Mobil 22 25 86 67 mf@mflandskab.dk
Kasserer, ekspedition og webmaster:	Jens Dejgaard Jensen Silkeborg Kirkegårde og Krematorium Vestergade 100 8600 Silkeborg Tlf. 86 82 02 44 (ma.-fr. 9-15) post@kirkegaardskultur.dk
Sekretær:	Karin Kryger Nivåvænge 32 2990 Nivå Mobil 20 91 32 90 ketskryger@mail.tele.dk
Redaktion:	Karin Kryger Mette Fauerskov Stine Helweg Anne Kjærsgaard Hans Mikkelsen Klaus Bertelsen
Tryk/Layout:	Jelling Bogtrykkeri
ISSN 0907-8541	
Forsidemotiv:	Livgivende og sanselig gravstedsbeplantning. Nordby Kirkegård, Samsø. Foto: Mette Fauerskov, 2019.

Artiklerne i *Kirkegårdskultur* gengiver forfatternes egne meninger og holdninger og er ikke nødvendigvis udtryk for bestyrelsens eller redaktionens.

Indholdsfortegnelse

Forord 4

Formandens beretning 7

Askespredning. Foredrag holdt ved kirkegårds-konferencen 7. marts 2019 på Nyborg Strand 12
Forhenværende provst Leif Arffmann

Fodboldens vej fra askespredning til mindehaver 22
Historiker, dr. phil. Hans Henrik Appel

Kirkegården i en konkurrencesituation 32
Kirkegårdsleder i Vejle, Jens Zorn Thorsen

Kirkegårdens potentiale som rum for ritualer, der forløser 40
Kirkegårdsleder Jens Dejgaard Jensen og festivalkoordinator Ingrid Mejer Jensen

Mine udenlandske kirkegårde 50
Pensioneret læge Nils Carl Lønberg

Kirkegårdsdiger 60
Arkitekt maa Hans Lund

Kirkegårdenes drift og udvikling 68
Forhenværende kirkegårdsleder Elisabeth Hess Thaysen

I.C. Møllerparken i Esbjerg 78
Arkivchef, cand.mag. Jørgen Dieckmann Rasmussen

En umistelig kirkegård bliver bevaret 102
Landskabsarkitekt Mette Fauerskov

Columbarium eller dueslag 114
Cand. mag., lektor emeritus Stephen Mac Gregor Mønsted

Anmeldelse 118
Landskabsarkitekt Lone van Deurs

Generalforsamling 2019 124
Mag.art. Karin Kryger

Glimt fra Årsmødet 126
Mag.art. Karin Kryger

Vi digitaliserer *Kirkegårdskultur* 132

Foreningen for Kirkegårdskultur 136

Bestyrelsen 138

Forord

Om hundred år er alting glemt,
venner, hvad end vi her må lide;
thi lad os være glade stemt,
sætte de mørke griller til side!
Den rus, som vi i aften får,
er sovet ud om hundred år.

Anonym 1809

I 1809 skrev den anonyme forfatter en selskabsvise. *Om hundred år er alting glemt* er en lystig drikkevise, der opfordrer til at nyde livet og parkere bekymringer og mørke tanker. I 1904 skrev Knut Hamsun et digt *Om hundrede år er alting glemt* malet med en af palettens noget mørkere farver, men som med en betydelig større lyrisk skønhed udtrykker det samme som drikkevisen fra 1809 – skismaet mellem tilværelsens mørke og lyse sider. Knut Hamsuns digt er meget smukt fortolket af den norske gruppe *Lumsk* og kan findes på *Youtube*. Og i de glade tressere i 1964 sang Hans Kurt i visen Guld og grønne skove om, at alle de urealistiske løfter man giver, alligevel er glemt om hundrede år. Hans Kurt muntre vise kan også findes på *Youtube*.

Hundrede år er lang tid! Og dog! Vi er i bestyrelsen forundrede over, at vores forening er så gammel. Ja – faktum er, at næste år i 2020 fylder foreningen hundrede år. Og selvfølgelig skal de hundrede år fejres, forhåbentlig uden alt for mange tømmermænd! Årsmødet vil blive et særligt årsmøde, hvor vi vil se tilbage på de hundrede år på forskellig måde.

Vi har i foreningen i de sidste år beskæftiget os meget med erindringskulturen, men også med glemmekulturen. Vore kirkegårde er under pres fra forskellig side. Det er påfaldende, at mange af vores artikler i dette årsskrift handler om askespredning og alternative urnenedsættelser. Der synes at være en tendens til at fravælge kirkegården og kirkegårdens tilbud om fællesskab til fordel for den individuelle exit, det udslettende forsvindingsnummer. Ja – og så er alting glemt, *før* de hundrede år er gået.

Bestyrelsen har gennem flere år arbejdet på at give en gave til medlemmerne i anledning af hundredeåret. Denne gave er nu under produktion. Vi er i skrivende stund ved at skanne foreningens årsskrift, alle numre siden årsskriftet udkom første gang i 1923, først navngivet *Vore Kirkegårde* og nu med navnet *Kirkegårdskultur*, og vi regner med at kunne præsentere skanningsprojektet til det kommende jubilæumsårsmøde. Mange forfattere har været villige til at bidrage til årsskriftet i år, og årsskriftet er derfor usædvanlig fyldigt, måske det mest omfangsrige, som vi har udgivet!

Årsskriftet indledes med formanden, Elof Westergaards årsberetning, hvor temaet er erindringskulturens forfald og dette forfalds negative virkninger på kirkegårdskulturen.

Leif Arffmann, der før har bidraget til årsskriftet om love og regler omkring kirkegårdskulturen, oplyser om askespredningens historie og lovgivning og regler, som de bør følges, men (måske) ikke altid efterleves.

En anden vinkel på askespredning giver Hans Henrik Appel i sin artikel, hvor foldboldstadionerne og deres nærmeste omgivelser inddrages som mindehaver og gravpladser.

Jens Zorn Thorsen beskæftiger sig også med askespredning i sin artikel om *Kirkegården i en konkurrencesituation*, hvor konsekvenserne af den stigende brug af askespredning udfoldes.

Jens Dejgaard Jensen og Inge Mejer Jensen gør rede for Ida van der Lees installation på Vestre Kirkegård i Silkeborg og viser, hvorledes kirkegårdens rum har et potentiale som forløser af ritualer omkring døden, og at kunsten kan give nye dimensioner til kirkegårdskulturen og sorgbearbejdelsen.

Nils Carl Lønberg fører os omkring på en række udenlandske kirkegårde, som af flere grunde er et besøg værd, også fordi nogle rummer navnkundige danske personer. Forfatteren har også en meget personlig beretning fra Norge.

Hans Lund fortæller om stendigerne og deres betydning for kirkegårdene og vigtigheden af, at vi passer godt på denne kulturarv.

Elisabeth Hess Thaysen taler for, at vi har øje for langtidsplanlægningen af kirkegårdene, en planlægning, der skal tage højde for den historiske arv – en arv man skal vare sig for at øve vold imod.

Jørgen Dickmann Rasmussen fortæller den spændende historie om, hvorledes en bykirkegård i Esbjerg blev til park med bevarelse af kirkegårdens historiske kulturarv. Artiklen viser, hvor vigtig kirkegårdenes historiske vidnesbyrd er for lokalsamfundet.

Mette Fauerskov gør rede for bevaringsplanen for Nordby Kirkegård på Samsø, hvor der lægges stor vægt på at bevare gravstedstrukturen, en struktur, der for de fleste kirkegårdes vedkommende ellers er gået i opløsning.

Stephen Mac Gregor Mønsted fører os tilbage til de antikke "columbarier" og viser, hvorledes den antikke gravform har inspireret til de moderne kolumbarier.

Lone van Deurs anmelder bogen *Kirkegårde i udvikling. Eksempler og løsninger* skrevet og redigeret af Tilde Tvedt, Jan Støvring og Palle Kristoffersen.

Vi håber, at årsskriftet vil være til inspiration og glæde for vores medlemmer og andre, der har interesse for kirkegårdskultur.

Redaktionen

Årsmødet 2019 – Formandsberetning

Af Elof Westergaard
Biskop, formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

Nu forsvandt også… Erindringskulturens forfald

Nu er jeg gammel og passer mange familiegravsteder på kirkegården, for at stenene ikke skal fjernes. Det er ikke det samme at stå ved en henstillet sten i en krog af kirkegården, som det er at stå ved en grav, hvor stenen hører til. Jeg ser med sorg, at mine gamle venners grave bliver slettet og gravstenene fjernet. I dag var det Møller… og hans kone…, der havde fået fjernet deres gravsten. Der er jo en historie at fortælle, og stenene er mange gange rejst af slægt og venner.

Jeg fik fornylig et smukt håndskrevet brev, som slutter med ovennævnte ord og med en tilføjelse af et vers af forfatteren Johannes V. Jensen om betydningen af at huske de tidligere slægter:

Alvorlig taler ved alfarvej
med grønsvær tækket de gamles grave.
Henfarne slægter forglem dem ej.
I arv de gav dig en ædel gave
Henfarne slægter i landets marv
sig ej fornægter – bevar din arv.

Mennesker fødes, lever og dør. Det er livets gang, og kirkegården vidner netop herom, fortæller om tab, sorg og savn. Kirkegårdskulturen i dag bidrager så også ekstra til denne fornemmelse af tab, idet gravene sløjfes tidligere end før, og erindringspræget i stadigt mindre grad gør sig gældende.

Mindesmærke over faldne under Første Verdenskrig, englen tegnet af Joakim Skovgaard og udført af sønnen Johan Thomas Skovgaard, Varnæs Kirkegård. Foto: Elof Westergaard.

Denne udvikling er ikke blot foranlediget af dem, der har ansvar for kirkegården, og som driver dem. Alle os, der har nogen, der ligger på kirkegården, har et medansvar for denne udvikling.

Der er noget i tiden, som i mindre grad tænker kirkegården som et erindringsrum. Der er en økonomi, ændret levevis og nye begravelsesformer, der trækker i denne retning. Vi her i landet synes i mindre grad at sætte tegn, sten med inskriptioner på gravene, og flere og flere urner ender andre steder end på kirkegården. 9,5 % af alle, som blev kremeret i 2018, endte andre steder end på landets kirkegårde.

Man kan dertil så trække på skulderen og lakonisk sige: "Sådan er udviklingen. Ligesom håndskrevne breve er undtagelsen i dag, sådan vil det også gå med kirkegårdene. En næste generation ønsker ikke at ligge der, vil hellere strøes ud over de danske farvande eller strøes ud under et træ i Dyrehaven, og hvis der skal være et mindested, så vil vi hellere have fars urne til at stå hjemme på en hylde eller få mors aske brændt til en diamant, som jeg kan have om halsen."

Hvis udviklingen indebærer en afvikling af kirkegårdene og dermed af kirkegårdskulturen, så må det dog være anliggendet for *Foreningen for Kirkegårdskultur* at tydeliggøre konsekvenserne heraf. Vi skal ikke undlade at være det, som vi også blev sat i verden for for 100 år siden, nemlig en værdibaseret forening. I dag er opgaven ikke mindst at tydeliggøre, hvad der går tabt, hvis kirkegårdene mister terræn.

I de snart 100 år *Foreningen for Kirkegårdskultur* har eksisteret, har opgaven været den at fremhæve kirkegårdens værdi og være med til at præge dens udvikling gennem gode eksempler. På en gang lytte til menneskers behov og samtidig anspore til drøftelse og diskussioner mellem fagfolk, dvs. have øje for så forskellige discipliner som landskabsarkitektur og havebrug, stenhuggeri og billedkunst, historisk bevarelse og teologi og her i dette regi skærpe hinandens blik for disse områder – alt sammen under det fortegn, hvordan det bedst fremmer udviklingen af vores kirkegårde.

I foreningens første halvfems år er det primært sket med fokus på kirkegårdens udvikling og tilpasning, men i de senere år er det i stigende grad også blevet nødvendigt at tale om betydningen af det overhovedet at blive begravet på en kirkegård.

For år tilbage blev havet lovgivningsmæssigt (næsten) ligestillet med kirkegårdens afgrænsede område. Jeg skrev dengang om forskellen mellem havet og kirkegården. Hvor havet kun dækker til, giver kirkegården plads til en fast markering. Havet sletter alle spor, mens kirkegården giver mulighed for mindet. Og dette mindeaspekt, om end det naturligvis har taget sig forskelligt ud op igennem historien, er uhyre vigtigt, fordi mindet understreger betydningen af menneskets liv og således indirekte forkynder menneskelig værdighed og skærper vi menneskers bevidsthed om, at livet er noget, vi deler.

I *Foreningen for Kirkegårdskultur* er det således ikke blot et spørgsmål om at skabe rum for et møde mellem de enkelte fagdiscipliner og interesser, vi hver især her repræsenterer og bidrager med. Kirkegårdskultur handler om menneskets skrøbelighed og værdighed, det handler om fællesskab og alt det, som dybest set betyder mest i livet.

Forbindelsen mellem natur og kultur er i kirkegårdskulturen subtil. Kirkegården er det anderledes sted, hvor mennesket begraves og de døde komposteres og bliver en del af naturen, men det er samtidigt stedet, hvor vi med sten og beplantning, indretning af gravsted og valg af gravsted sætter spor og tegn, fortæller, at her ligger andet og mere end de grævlinger, som jeg har set tre af ligge døde på vejene i Ribe Stift den sidste uge.

Kirkegården er et sted, hvor menneskets værdighed og fællesskabet, vi deler med hinanden, bliver konkretiseret.

Det er ikke sikkert, vi kommer der så tit, på kirkegården, men kirkegården understreger om noget menneskelivets betydning. Kirkegården minder os som kirken om, at de forskelle, der er mellem os mennesker, ikke er større, end vi alle kan ligge herinde på kirkegården.

Kirkegården med dens mindekultur er for mig at se et bolværk, en stadig reminder til os, mod barbari og dehumanisering.

Desuden er det for mig at se også en styrke ved kirkegården, at den er et fælles rum. Den døde er ikke bare de pårørendes, men hører til i et fællesskab større end den enkelte familie.

Sådan var det også i livet, men mennesker har det med at lukke sig inde i egne rum og se sig i modsætning til andre. Kirkegården er den bedste modhistorie hertil. Her kan vi alle ligge.

Min egen hovedanke imod muligheden for f.eks. at brænde asken af den døde til en diamant, som den pårørende kan bære på sig, er netop betinget af dette fokus på den dødes plads i et fællesskab større end familien og den enkelte pårørende. Døden bringer afstand, sorg og savn, men den døde lægges på kirkegården så også ind i det fælles rum, hvor alle kan komme og besøge graven.

Jeg synes, vi skylder hinanden at sætte en markering med navn på. Du ejer ikke dine døde. Sat på spidsen kan man spørge, om det dybest set ikke er temmelig asocial ikke at sætte et gravminde på sine kæres grav?

Tal kirkegården op, ikke fordi vi længes efter at ligge der, men fordi det som sted fortæller os, hvad et menneske er, og at vi er andet og mere end blot privatpersoner. Værdighed og fællesskab er kirkegårdens grundlæggende betydning.

Den døde er ikke bare de pårørendes, men hører til i et fællesskab, der er større end den enkelte familie. Øster Assels Kirkegård, Mors. Foto: Hans Mikkelsen

Askespredning

Foredrag holdt ved kirkegårdskonferencen 7. marts 2019 på Nyborg Strand, lettere tilrettet.

Af Leif Arffmann
tidligere provst i Vejle Provsti

Hvordan forholder vi os til et konkurrerende tilbud som askespredning?

Hvor kender vi askespredning fra? Det gør vi fra filmen Broerne i *Madison County* fra 1995 med Meryl Streep og Clint Eastwood eller fra romanen af samme navn. Den handler om, at to søskende kommer til deres afdøde mors hus. Mens de går igennem indholdet af hendes pengeskab og testamente, bliver de overraskede over meget specifikke instruktioner om, at hendes krop skal kremeres og hendes aske skal spredes ud over den nærliggende Roseman Covered Bridge. Dette er ikke i overensstemmelse med de arrangementer vedrørende begravelsen, som de ellers kendte fra deres forældre. Der var en årsag hertil. Moderen havde haft en romantisk affære med en fotograf, og broen dér spillede en stor rolle i den historie. Her var der tale om askespredning på landjorden. Men i en mindre kendt film er der tale om askespredning til søs. Det er Federico Fellinis film: "Og skibet sejler" fra 1983.
Handlingen foregår i juli 1914, og filmen følger et antal forviklinger på en luksusliner, hvor en gruppe teater- og operafolk mødes for at sprede en berømt operasangerindes aske i havet. Det lykkes også, hvorefter passagerne mødes af nyheden om skuddene i Sarajevo, der førte til 1. Verdenskrig.

Askespredningens historie

Rent historisk og forklarende kan begravelsesformerne sættes op i forhold til de fire elementer: Luft, jord, ild og vand. Vi bruger dem alle sammen på en eller anden måde i forhold til begravelse og ligbrænding. Når det drejer sig om aske-

spredning over åbent hav, har vi brug for tre af elementerne. Vi har brug for ilden til at brænde den døde, vi har brug for vinden til at puste til asken, så den blæser væk, og vi har brug for vandet som det sted, hvor asken falder ned, når vinden har sluppet sit tag i asken.
Askespredning over åbent hav hænger begribeligvis sammen med ligbrændingen. Hvad vi ikke normalt tænker på er, at ligbrændingen oprindeligt er en nomadeskik. Når nomadestammen rejste fra sted til sted for at finde bedre græsningsområder, og der skete dødsfald i stammen, ja så blev den døde brændt, og asken blev anbragt i en urne, der blev taget med på den videre færd. Agerbrugerne er mere tilbøjelige til at foretage jordbegravelse, men gennem historien ser vi, at askeurnen sædvanligvis, ligesom kisten med den døde, bliver anbragt i en bygning eller begravet i jorden. Også her i Danmark har der været århundreder, hvor jordbegravelse var det mest almindelige og århundreder, hvor ligbrænding var det mest almindelige.

Spredningen af asken over havet har muligvis været en del af skikkene i dele af vikingetiden, men da der er fundet mange grave fra vikingetiden på landjorden, har det næppe været det almindelige. Arkæologisk set regner vi med, at i de dele af Danmarks oldtid, hvor kremering var udbredt, blev den dødes brændte knogler enten begravet i en urne eller antagelig også ofte spredt i vandet, over marker eller i skoven. Antagelig opfattede man asken som frø, der skulle sås, for at nyt liv kunne genopstå, og handlingen kunne således betragtes som et udtryk for en cyklisk livsopfattelse.

Askespredning i 2019.
Rammer for begravelse og ligbrænding

Hvordan er det så i Danmark i dag? Vi starter med reglerne. Her i Danmark har Folketinget vedtaget en lov om begravelse og ligbrænding. Det er loven, der sætter rammer for, hvordan vi her i landet skal forholde os, når en af vores nærmeste dør. Loven blev første gang vedtaget i 1975 og er revideret i lettere grad nogle gange siden da. Sidste gang det skete, var den 11. december 2018.

Lovens hovedanliggende er at sige, at et lig enten skal *begraves eller brændes* (§ 1). Begravelse skal ske på folkekirkens kirkegårde eller andre af kirkeministeren godkendte gravpladser, hedder det så i § 2. Men når det drejer sig om ligbræn-

ding, eller snarere følgerne af den proces, fortsættes der i § 3 med følgende: Asken skal nedsættes på en af de begravelsespladser, der er nævnt i § 2, stk. 1, eller anbringes på et andet sted, der er godkendt af kirkeministeren.

Det er sådan, det skal være. Men ved den seneste lovændring blev der tilføjet et "kan". For i den samme § 3 står der: "Asken kan spredes over åbent hav, hvis afdøde skriftligt har ønsket dette. Kravet om skriftlighed kan fraviges, når det er utvivlsomt, at det var afdødes ønske, at asken skulle spredes over åbent hav." På borger.dk er det nemt. Man kan udfylde et skema, hvor der anmodes om askespredning.

Skema vedrørende askespredning. Fra www.personregistrering.dk.

Spredning af aske over åbent hav

Læg blanketten sammen med dine øvrige papirer som de efterladte får brug for i forbindelse med dødsfaldet. Når de pårørende anmelder dødsfaldet skal blanketten vedlægges anmodningen

Personregistrering.dk

Personlige oplysninger

Jeg ønsker, at min aske skal spredes over åbent hav

Fornavn(e) | CPR-nummer

Mellemnavn(e)

Efternavn

Vej og nummer | Postnummer | By

Spredning af aske

Spredning af asken skal foregå over åbent vand, det vil sige over havet eller over større fjorde eller bugter.
Det er ikke tilladt at sprede asken over en sø. Det er ikke tilladt at sænke en urne med aske i havet.
Spredning af asken skal foregå på en sømmelig måde. Handlingen skal foretages på en måde, der ikke vækker opsigt.

Underskrift

Dato/md/år | Underskrift

Blanket 01.01.09

Der fortsættes i loven således: "Begravelsesmyndigheden træffer afgørelse om, hvorvidt kravet om skriftlighed kan fraviges. Fremsættes der indsigelse mod begravelsesmyndighedens afgørelse, og tages indsigelsen ikke til følge, forelægger begravelsesmyndigheden afgørelsen for skifteretten, der træffer afgørelse ved en kendelse, der ikke kan kæres."

Lad os anvende et eksempel: Begravelsesmyndigheden kan afgøre, at anmodningen om askespredning ikke kan imødekommes, fordi familien vil sprede asken nær en havn, og det er ikke åbent hav. Så bliver det Skifterettens bord, og hvis Skifteretten er enig med begravelsesmyndigheden, så kan sagen ikke ankes. Så er det kun en domstolsafgørelse, der kan lave om på tingene. Så skal sagen i retten.

Der er ikke i bekendtgørelser eller cirkulærer udfoldet nærmere, hvorledes vi skal forholde os i henseende til askespred-

ning. Men det skal tilføjes, at loven fortsætter i stk. 4 i samme paragraf med at tilføje: "Biskoppen kan tillade, at der forholdes med asken på anden sømmelig måde end nævnt i stk. 2 og 3, når der foreligger et bestemt udtalt ønske herom fra afdøde. Biskoppens afgørelse kan påklages til kirkeministeren. Klage skal være indgivet skriftligt, inden 4 uger efter at klageren har fået meddelelse om afgørelsen."

Alt dette betyder, at det er lovgivers opfattelse, at vi her i Danmark skal foretage jordbegravelse eller ligbrænding, og at kisten eller urnen skal henholdsvis begraves, henholdsvis nedsættes på folkekirkens kirkegårde eller på en anden godkendt begravelsesplads. Alt andet end det er undtagelser. Sådan har Folketinget tænkt. Det er baggrunden for det, vi foretager os. Men udover det, vi skal, er der altså noget, vi kan. Vi kan foretage askespredning over åbent hav.

Askespredning over åbent hav, praksis i dag

I 2019 er askespredning over åbent hav blevet en stedse mere populær begravelsesform. Det skyldes, at den er billig. Dertil kommer, at den fra tid til anden får særlig presseomtale, som tilfældet var ved Hans Kongelige Højhed Prins Henriks død sidste år.

Langt de fleste bedemænd henviser de efterladte til selv at foranledige askespredningen over åbent hav, al den stund, at vi her i landet har meget hav, og mange mennesker er bådejere eller kender andre mennesker, der er bådejere. Ved askespredning over åbent hav følger ingen vedligeholdelse af et gravsted, og der er ingen betaling for erhvervelse. Så hvis forudsætningerne er i orden, er det en ganske nem løsning at vælge. Man kan endda også få marinehjemmeværnet til at hjælpe sig.

Fra Hjemmeværnets hjemmeside

"Sol, forår og askespredning til søs. Lørdag den 7. maj 2016 var en dejlig varm solskinsdag med skyfri himmel over København. Om formiddagen samlede en blandet besætning sig på Holmen for at klargøre MHV 907 "Hvidsten".
Der bliver taget imod cirka 10 civile gæster. Anledningen: En 84 årig kvinde var afgået ved døden og efter familiens ønske havde Marinehjemmeværnet indvilliget i at sejle hendes urne ud på Øre-

sund, hvor de pårørende ville sprede asken. Cirka klokken 10.15 forlod "Hvidsten" Holmen og sejlede ud til farvandet ud for Eremitageslottet nord for København. Efter en time var skibet fremme og ceremonien kunne begynde. Orlogsflaget blev sænket på halvt, der blev kimet med korte slag på skibsklokken og familien begyndte at samle sig på agterdækket. Familien spredte asken ud over vandet og kastede røde roser som et sidste farvel til den afdøde, mens besætningsmedlemmer stod linet op lidt længere væk med huen under armen. Der blev en sidste gang kimet med skibsklokken og flaget blev igen hejst helt op, hvorpå sejladsen fortsatte tilbage til København. Det var en enkel og værdig ceremoni til en afdød, som er draget til en bedre verden end denne. Familien fik en god oplevelse og takkede efterfølgende fartøjsfører Geert Schou Magnussen for indsatsen."

Man kan spørge sig selv, om Øresund falder ind under begrebet: "Åbent hav".

Men det er ikke kun et hovedstadsanliggende:

Skive Folkeblad 1. marts 2018

"Ofte sejler de pårørende selv ud på fjorden eller havet for at sprede en afdøds aske over åbent hav eller sænke urnen ned i vandet på en helt uformel måde. Mange har en tilknytning til fjorden, har måske haft sit liv på havet eller sejlet meget, eller asken spredes på vandet ud for et elsket sommerhus. Men har man ikke den mulighed, kan Marinehjemmeværnet hjælpe.

Flotillechef for HVF 122 Thyborøn, Henning Damholt Kristensen, der bor i Vinderup, oplyser, at det sker en til to gange om året, at de i det lokale marinehjemmeværn bliver bedt om hjælp til den opgave.

– Min egen storebror, Jens Peter Damholt Kristensen, ligger ude i fjorden ud for Handbjerg Marina, hvor han blev drysset ned. Når vi i Marinehjemmeværet hjælper med den opgave, er der lavet et direktiv for askespredning, som blandt andet fortæller, at flaget skal være på halv, der bliver bedt en bøn, og der lydes med skibsklokken, siger Henning Damholt Kristensen.

– Det er en flot ceremoni, som de pårørende vil huske længe. Jeg er typisk selv med ude plus et antal officerer og vores seniorfartøjsfører, som er chef for Struer Shantykor og synger og står for en andagt ombord, siger Henning Damholdt Kristensen."

At urnen nedsænkes må vist siges at være i uoverensstemmelse med lovgivningen og de deraf følgende retsregler.

Det er ikke så ligetil at finde faktiske tal for, hvor mange askespredninger der finder sted. Men Danske Krematoriers Landsforening har siden 2015 ført en intern opgørelse, der viser, at det i 2015 var ca. 6,5% af alle askerester efter afdøde, der blev udleveret til spredning, og i 2018 er dette tal beregnet til 9,5%, d.v.s. 9,5 % af alle brændinger i 2018: 46.340 = 4.402 i hele landet. Vi ved dog ikke, om der så rent faktisk foregår en spredning over åbent hav. For har jeg først tantes aske, så kan jeg jo lige så godt sætte den på kaminhylden, fremfor at ulejlige fætter Peter med at få båden rigget til og sejle ud og sprede asken.

En trussel mod kirkegården?

Hvordan forholder vi os på kirkegårdene til askespredningen? Vi kan vælge at arbejde ud fra en prispolitik, der gør det

Minde over navngivne, hvis lig aldrig blev fundet, Harboøre. Foto: Leif Arffmann.

mere attraktivt at vælge kirkegården frem for det åbne hav. Dette sker i øjeblikket flere steder i landet. Vi kan også vælge at sige: Vi har på kirkegårdene rammerne for en ændret mindekultur. I Danmark har vi, som før nævnt, meget hav, og derfor er der gennem historien mange, der er omkommet på havet. Det er ikke altid, det var til at finde ud af, hvem det så var, der skyllede i land som strandvaskere. Men flere steder i landet er der på kirkegården opsat et minde over disse mennesker. Der er tale om minder, både over kendte og ukendte. For der kunne også være tale om omkomne, hvis lig aldrig blev fundet. Vi finder det for eksempel i Harboøre, hvor mindemuren har teksten: "De stred på havet for dagligt brød og fandt derude den bitre død, engang i opstandelsens morgengry skal Gud dem kalde til liv på ny." Marmorrelieffet er udført af Torvald Westergaard og forestiller en mor, der tager afsked med sin søn, før han tager på havet. Der er indført 84 navne på omkomne, hvis lig aldrig blev fundet.

Minde over unavngivne "strandvaskere", Harboøre. Foto: Leif Arffmann.

Torvald Westergaard har også udført relieffet i den mere undseelige sten over de ukendte søfolk, strandvaskerne, også på Harboøre Kirkegård. Her er teksten: "Tavse og ukendte kom til de til land; deres navne dog vides på evigheds strand." Der er endvidere en henvisning til en bibeltekst, Johannes Åbenbaring 20, 11-15: Her står der bl.a.: "...havet gav sine døde tilbage, og døden og dødsriget sine døde."

Minde over dem,
der blev derude.
Thyborøn.
Foto: Leif Arffmann.

Minde over dem, der blev derude, Thurø Kirkegård. Foto: Hans Nørgaard.

Vi ser det samme i Thyborøn. Her er der tale om et fælles minde, hvor det direkte er skrevet: "Minde over dem, der blev derude."
Vi kan også finde eksempler andre steder end i Vestjylland. Der kan således henvises til Thurø. Her ser vi ligeledes et minde over dem, der blev derude, her er blot navnene anført. Et fjernere sted, hvor der findes et minde over dem, der ikke kom tilbage, er udenfor Ilulissat, i Sermermiut i Grønland. Lone van Deurs skriver i sin bog om grønlandske kirkegårde: *Vi går gerne langt for vore døde* side 129: "En tæt gruppe af hvide kors står på kirkegårdens højeste punkt. Jeg tæller 33, der er sat himmelstræbende over dem, der er forsvundet. De står tæt sammen og minder om, at en fanger altid lever på kanten af døden."

En dialog med askespredningen

Der kan således findes eksempler på, at vi på kirkegården mindes de mennesker, der ikke er begravede på kirkegården. Dette rejser spørgsmålet, om ikke der skal skabes sådanne minder over dem, der ikke hviler her, på vores danske kirkegårde i 2019. Heroverfor kan det begribeligvis indvendes: Jamen nu har de valgt den billigste måde at blive begravede på, så skal vi da ikke komme bagefter og skabe et mindested. Det er ikke ærlig snak. Det er at gøre vold på mennesker, der har valgt askespredningen.

Der er dog andre hensyn, der kunne tale for en ny mindeform på kirkegården. Det afgørende i den danske begravelseslovgivning er afdødes eget ønske. Er askespredningen valgt af mig, så tager jeg ikke hensyn til mine efterlevendes eventuelle behov. Det gør lovgivningen heller ikke. Men erfaringerne fra 1980'erne og 1990'erne fortæller, hvor ofte der blev ansøgt om urneflytning fra anonym fællesgrav til fællesgrav med navneplade eller til gravsted. Det skete, fordi de efterlevende havde brug for et geografisk sted til sorgbearbejdelsen. Og dette sker stadigvæk. Urneflytning lader sig begribeligvis ikke gøre, når asken er spredt. Men mindestedet kan etableres. Det kan være et monument, det kan være en skulptur, det kan være et træ. Det kan være en markering af anden art, måske ved genbrug af materialer, der allerede findes på kirkegården. Vi imødekommer derved et behov for at skabe en sorgens geografi. Naturligvis er der udgifter forbundet med etablering af et sådant minde for de mennesker, der blev en del af havet, men alt efter hvilken løsning, der vælges, behøver det ikke nødvendigvis at blive en bekostelig affære for kirkegården. Det siger sig selv, at en sådan markering også vil give mest mening på de kirkegårde, der er beliggende i en rimelig afstand fra de danske farvande. Jeg vil således gerne bringe dette synspunkt ind i debatten om askespredning og kirkegårdenes fremtid i Danmark.

Fodboldens vej fra askespredning til mindehaver

Af Hans Henrik Appel
Historiker, dr. phil.

Indgangen til 'Garden of Remembrance' mellem Everton F.C.s Goodison Park og St. Luke's Church, Walton. Kirketjeneren fortalte under vores besøg i efteråret 2017, at han tidligere på ugen havde fyldt den sidste plads. Haven blev indviet i 2004. Foto: Hans Henrik Appel.

Det er en ganske særlig lille have, vi bliver lukket ind i af kirketjeneren, min søn og jeg. 'Garden of Remembrance' står der på det blå skilt over trædøren. Den er ikke stor. Måske 20 meter lang, men næppe mere end fem meter bred. En flisegang bugter sig imellem de sirligt plejede bede med forskellige planter og små blomsterbuketter. Det særlige ved haven er dens beliggenhed. På den ene side afgrænses haven af muren til koret i St. Luke's Church, Walton i Liverpool. På den anden side afgrænses den af endevæggen på Gwladys Street-tribunen på Everton F.C.s stadion Goodison Park.[1]

Denne tribune er i sig selv noget særligt. Det er én af kun en håndfuld tilbageværende tribuner, opført af Storbritanniens

Den bugtede gang gennem Evertons 'Garden of Remembrance'. På murene mindeplader for nogle af de jordfæstede i haven. Efterår 2017. Foto: Hans Henrik Appel.

St. Luke's Church i midten med menighedshuset til venstre og stadion til højre. På kampdage serverer ældre damer fra menigheden kaffe og the af rigtige krus fra menighedshuset, og der er salg af gamle programmer m.m. Vinter 2015. Foto: Hans Henrik Appel.

første og største fodboldstadion-arkitekt Archibald Leitch i 1938. Men først senere i eftermiddag skal vi ind og sidde på den, når Everton skal spille kamp mod Burnley. Lige nu er det de mange skilte, der sidder på muren, vi er opmærksomme på. Skilte med navne på Evertonspillere- og tilhængere, der har fået deres aske gravet ned i haven. Samt kirkens præster. Men de hører i sagens natur også til blandt tilhængerne. Kirketjeneren forklarer, at han altid spørger de pårørende, hvor på stadion den afdøde havde sit sæsonkort. Og hvis vedkommende sad på Gwladys Street tribunen, har han placeret skiltet og asken så tæt på den pågældende række som muligt.

Det er ikke usædvanligt, at britiske fodboldstadions har kirker eller kirkegårde som naboer. Men det er ret usædvanligt, at stadion nærmest er bygget op omkring og har fået afskåret en flig af den ene tribune for at kunne blive klemt ind på matriklen ved siden af kirken. På samme måde er det ikke usædvanligt, at der ligger en mindehave med enten nedgravet eller spredt aske fra afdøde tilhængere ved siden af et britisk fodboldstadion; men ret usædvanligt at haven tilhører kirken og ikke klubben. Der findes omkring 30 fodboldmindehaver i Storbritannien, alt efter hvordan man afgrænser antallet. Selvom man kan finde fællestræk og mønstre i form og udbredelse, har de fleste af dem deres egen specielle tilblivelseshistorie.
For Goodison Parks vedkommende kan historien spores tilbage til juni 1957. I referatet fra et bestyrelsesmøde bliver det kort oplyst, at en ansøgning om, at en afdød, trofast tilhængers aske må blive spredt på selve banen, imødekommes. Man kan på den ene side argumentere for, at det må

være ret unikt, siden det er registreret i referatet. Eller man kan på den anden side argumentere for, at det er toppen af et isbjerg, der kommer til syne ved tilfældigt og undtagelsesvist at blive nævnt i referatet uden for fodboldsæsonen. Askespredning på fodboldstadions i England kan i hvert fald spores helt tilbage til 1927, hvor det nævnes en passant i en avisartikel. Men måske er det meget symptomatisk, at de fleste tidlige omtaler af askespredning på fodbold- (og golf-) baner vedrører ansatte eller tidligere spillere fra klubberne. Måske er det særlige i 1957, at det blot er en tilhænger.

Den største og mest kulørte/brogede mindehave finder man på West Bromwich Albions stadion The Hawthorns. Indhegnede 'gravsteder' med egentlige gravsten, engle, havenisser i West Bromwich-tøj, fodbolde og fodboldstøvler, trøjer og tørklæder. Haven blev indviet i 2002. Vinter 2014. Foto: Hans Henrik Appel.

Selvom fænomenet med spredning af aske på fodboldbaner kan spores tilbage til 1920'erne, er der ingen tvivl om, at udbredelsen af fænomenet tager voldsomt til omkring 1990. Hvilket er ret logisk. Ikke nok med at andelen (og antallet) af kremeringer stiger støt fra 0,5% af samtlige jordfæstelser i England 1925 over 55,4% i 1970 til 70% i 2015. I samme periode bliver det mere og mere almindeligt at finde på 'personlige' anbringelser af asken frem for blot at nedsætte en urne på en kirkegård. I dag kan man på hjemmesiden scatteringashes.co.uk købe f.eks. vikingeskib-formede urner, der kan søsættes, eller fyrværkeri, hvori asken placeres og affyres. Foruden kuglepenne med plads til aske og alle mulige former for smykker, så man altid kan have noget af den afdøde på sig. Set i den sammenhæng er det nærmest kedeligt traditionelt at lade asken blive nedsat i en mindehave ved et fodboldstadion – navnlig i et af de mange tilfælde, hvor haven er blevet indviet af en lokal biskop eller anden gejstlig, og hvor nedsættelsen forestås af en præst tilknyttet fodboldklubben.

Mindehaven ved Charlton Athletics stadion med udsigt til banen er fra 1999. Klubben havde i flere år måttet leje sig ind på andre stadions, men det lykkedes tilhængere efter en lang kamp at sikre en tilbagevenden til The Valley. Oprettelsen af mindehaven afspejlede det stærke følelsesmæssige bånd til stedet.
Der må ikke efterlades personlige genstande, blot en buket blomster umiddelbart efter en askespredning. Sommer 2017.
Foto: Hans Henrik Appel.

Udover at et ønske om at blive jordfæstet hos sin fodboldklub fortæller om passion, siger det også meget om identitet i det moderne samfund. Under en samtale med klubben Charlton Athletics klubkapellan og nuværende præsident for sammenslutningen af sportskapellaner, Matt Baker, fortalte han mig, at han for nylig var blevet opsøgt af en mand, der havde medbragt begge sine forældres urner fra Australien. De var udvandret fra London for mange år siden; det var svært at sige, om de hørte mere hjemme i Australien end i England. De var flyttet fra ét lokalsamfund med en menighed til en anden; de var gået fra det ene arbejdsfællesskab til det andet. Den eneste røde tråd, der gik ubrudt gennem deres liv, var tilhørsforholdet til Charlton Athletic. Som det bliver sagt i Ken Loachs fodboldfilm 'Looking for Eric': "You can change your wife, your politics, your religion, but never, never can you change your football team." Og måske er tilhørsforholdet til en fodboldklub noget af det mest konstante i en stadig mere omskiftelig verden.

Samtidig er mindehaverne og askespredningen et af de områder, der i de fleste klubber søges friholdt fra en omsiggribende kommercialisering. Ganske vist er der klubber, der tilbyder begravelsespakker og mindesten i forskellige prisklasser, men de fleste gør en dyd ud af, at det er gratis; eller, som klubben Heart of Midlothian, at pengene ubeskåret går til, at tilhængerne kan købe klubben fri fra et forretningskonsortium, der foreløbig har reddet klubben fra fallit. Klubben har godt nok formelt standset askespredninger og opsætter nu kun plaketter mod betaling i en mindehave, der samtidig er et monument for de mange af klubbens spillere, der meldte sig til 1. Verdenskrig. Men uformelt bliver der også af og til strøet aske i havens bede.

Heart of Midlothians mindehave i Edinburgh blev indviet i 2014. Den bærer markante spor af de mange markeringer af 100-året for 1. Verdenskrigs udbrud. Hearts' spillere var de første fra en fodboldklub, der meldte sig samlede som frivillige. Haven har med sine ensartede mindeplader et militært mindesmærkepræg. Askespredning er ikke en del af konceptet, men bedene bliver af og til benyttet til det. Forår 2017. Foto: Hans Henrik Appel.

I en tråd på en af klubben Coventrys fansider på de sociale medier bliver mindehaven netop betegnet som en oase i den omsiggribende kommercialisering. Og i betragtning af, at Coventrys stadion har navn efter sponsoren Ricoh og bl.a. indeholder et af Storbritanniens største casinoer, og nu ejes af et tvivlsomt investeringsselskab, der skalter og valter med klubben, kan man godt forstå, at mindehaven med plaketter for afdøde tilhængere, der har ladet deres aske strø der, har en særlig betydning som det sande holdepunkt.

I et forsøg på at kortlægge fænomenet med askespredning på fodboldbaner skrev forfatteren Graham Sharpe i 2000 rundt til de professionelle fodboldklubber i Storbritannien. Af de 82 klubber, der svarede, bekræftede stort set alle, at de enten tillod askespredning (68) eller havde tilladt det indtil for nylig. Et par storklubber svarede dog, at det var ved at tage overhånd – og nogle af dem havde derfor sat en stopper for praksis. Først og fremmest fordi de store mængder aske skadede græsset, men i enkelte tilfælde fordi der var spillere, der beklagede sig over at skulle spille fodbold på baner, hvor askeresterne var synlige. Det var tilfældet i Manchester Uni-

Ved nedsætning af aske rundt om banen på Goodison Park kunne man bede om at få sat et skilt op på indhegningen. Billedet er taget ved Gwladys Street-tribunen, som mindehaven grænser op til. Forår 2013. Foto: Hans Henrik Appel.

ted, hvor det angiveligt var spillernes ønske, at askespredning fra at finde sted på selve banen blev forlagt til græsstriben lige udenfor. I Sharpes undersøgelse havde klubben ca. 70 askespredninger i løbet af sæsonen. Ifølge Manchester Uniteds klubkapellan John Boyers, der i 1991 oprettede et netværk af fodboldklubkapellaner, var det den stadig større mediedækning af fodboldklubberne omkring 1990, der satte en sneboldeffekt i gang. I takt med at flere blev opmærksomme på muligheden for askespredning, steg efterspørgslen, og det forstærkede yderligere opmærksomheden omkring fænomenet og virkede dermed atter tilbage på efterspørgslen.

På Goodison Park i Everton reagerede man allerede i 1989 på den øgede mængde forespørgsler ved at gå fra askespredning på selve banen til nedsættelse af aske rundt om banen. Enten blev urner gravet ned eller asken hældt i små kvadratiske huller på 30 X 30 centimeter. Der var også mulighed for at få opsat et lille navneskilt på indhegningen af græstæppet ud for det pågældende hul. I klubbens svar på Graham Sharpes forespørgsel i 2000 meddelte den ligefrem "at vi snarere tilskynder til det end tillader det." Som den eneste klub havde Everton afsat en fast ugentlig dag til sådanne ceremonier – hver tirsdag. Klubbens kapellan stod da til rådighed, men man kunne også vælge selv at medbringe en præst. Og i løbet af sæsonen fandt der som regel mindst en urnenedsættelse sted om ugen.

Men i juni 2004 meddelte klubben, at der nu var fyldt op omkring banen med nedgravet aske fra 800 Evertonians,

Evertons naboer Liverpool F.C. havde egentlig planlagt at anlægge en mindehave til askespredning i forbindelse med en total ombygning af hovedtribunen på Anfield Road. Men da tribunen stod færdig i 2017, nøjedes man med et mindesmærke for de 96 tilhængere, der blev dræbt ved en stadiontragedie på Hillsborough i Sheffield i 1989. Klubansatte har dog fortalt, at man af og til finder askedynger rundt om stadion. Efterår 2017. Foto: Hans Henrik Appel.

heriblandt en enkelt tidligere spiller. Tallet svarer til, at der har været 7 centimeter mellem hullerne rundt om banen (den er 100 x 68 meter), og at der er foretaget en nedgravning om ugen igennem de 15 år, nedgravningerne har fundet sted. Hvilket begge dele lyder meget plausibelt. Men allerede i klubbens svar til Graham Sharpe i år 2000 blev det tilføjet, at man var begyndt at sprede asken langs med banen i stedet for at begrave den. Denne praksis blev imidlertid også standset i forbindelse med, at stadions urnekapacitet blev erklæret for fuldt optaget i juni 2004.

På det tidspunkt arbejdede klubben på planerne for et helt nyt stadion, og deri indgik et kapel med en urnehal. Men der ville gå en rum tid, førend planerne kunne virkeliggøres – hvilket de i øvrigt ikke blev – og i mellemtiden rettede klubben henvendelse til St. Luke's Church, der gerne stillede sin lille mindehave for kirkens ansatte til fodboldklubbens disposition. Efter at haven blev indviet af biskoppen i november 2004, har Everton-tilhængere brugt den så flittigt, at den i efteråret 2017 – kun få dage før vores besøg – også er blevet fyldt op.

I forbindelse med renovering op til Europamesterskaberne i fodbold 1996 anlagde Sheffield Wednesday denne lille mindehave foran indgangen til stadion. Den er meget diskret. Asken spredes på ral og forsvinder. Der er ingen mindesmærker, måske fordi et mindesmærke for de 96 dræbte Liverpool-tilhængere står lige ved siden af. Kun et lille skilt og friske blomster fra seneste askespredning viser stedets funktion. Efterår 2018. Foto: Hans Henrik Appel.

Lige nu arbejder klubben atter med planer om at opføre et nyt stadion. Om der også denne gang overvejes et kapel og en urnehal er nok tvivlsomt. Da naboerne og rivalerne hos Liverpool F.C. for nogle år siden satte en stopper for askespredning på banen, blev det meddelt, at man ville indrette en mindehave til formålet ved en forestående ombygning. Men selvom ombygningen har et mindesmærke for 96 Liverpool-tilhængere, der døde ved en stadiontragedie i Sheffield i 1989, er der ikke nogen mindehave beregnet til at sprede aske. Da jeg for to år siden skrev til klubben og spurgte,

hvorfor mindehaven ikke var blevet til noget, blev jeg ringet op og fik forklaret, at man var bange for, at det ville blive ukontrollabelt. Klubben har tilhængere i hele verden, der alle bestræber sig på at fremstå som 'autentiske' tilhængere. Og hvad nu hvis askespredning bliver en del af sådanne bestræbelser på at opnå autenticitet? Af samme grund har Manchester Uniteds ledelse afvist alle forslag om anlæggelse af en mindehave. Everton F.C. er måske ikke helt i samme grad som Liverpool og Manchester United et globalt brand. Men klubben stræber efter at blive det. Og hvad vil der så ske?

Everton F.C. står også over for spørgsmålet om, hvad klubben vil gøre for de vel snart hen mod 2.000 tilhængere, der har fået deres aske begravet eller spredt på eller rundt om banen – eller i mindehaven ved St. Luke's. Nye sikkerhedskrav har i samspil med en kraftigt accelererende kommercialisering af fodbolden i England ført til, at stort set samtlige topklubber enten er flyttet til nye stadions eller totalt har ombygget de gamle gennem de seneste små 30 år. Evertons Goodison Park er et af de få, der endnu har sine gamle tribuner tilbage.

Nogle klubber har valgt at skrabe det øverste lag jord af den gamle bane og flytte den med til det nye stadion. I Arsenals tilfælde – hvor de to gamle hovedtribuner er blevet ombygget til lejlighedskomplekser – er den gamle bane blevet en rekreativ have. Og her har man samlet det øverste jordlag fra fodboldbanen i en afgrænset mindehave. Klubben Chesterfield flyttede urnerne fra en familie, der var blevet dræbt ved en trafikulykke og havde fået deres urner begravet under selve banen, med til det nye stadion. West Ham meddelte, at man prøvede at flytte urnerne, men at de alle var gået i opløsning eller var blevet knust ved baneomlægninger. Manchester City valgte at give de pårørende til afdøde, hvis aske var spredt på deres gamle stadion, mulighed for at grave et græstørv fra banen op og tage med hjem som minde – selvom det næppe indeholdt aske fra deres afdøde. Desuden blev der umiddelbart efter flytningen til Manchester Citys nye stadion anlagt en mindehave ved det nye stadion.

Flertallet af de eksisterende mindehaver ved fodboldstadions er netop anlagt ved nye stadioner. Ikke kun fordi der har været bedre plads til formålet. Også fordi der har været et større behov for klubben og dens tilhængere for at etablere bånd mellem tilhængere, klub, sted, fortid og fremtid – og de efterladte døde.

En 'lukket' mindehave fra 2006 foran lejlighederne, der nu er indrettet i art deco-tribunen foran Arsenals tidligere stadion Highbury. I det afgrænsede hjørne af haven består jorden af overfladejord fra den gamle bane, hvor ca. 400 Arsenal-tilhængere frem til flytningen havde fået deres aske spredt. Haven er ikke beregnet til spredning af aske. Vinter 2018. Foto: Hans Henrik Appel.

Everton F.C. har meddelt, at klubben vil sørge for at tage vare på den kulturelle arv fra de knap 130 år, klubben har hørt hjemme på Goodison Park. Det bør også omfatte mindet om de mange tilhængere, der lod deres aske sprede på stadion for at være evigt knyttet til deres elskede fodboldklub. I hvert fald mindehaven ved St. Luke's vil formentlig blive bevaret af kirken. Men hvad med de 800 askenedgravninger rundt om banen? I forhold til dem, der i sin tid fik asken spredt på selve banen, må man konstatere, at græstæppet på et moderne fodboldstadion jævnligt bliver omlagt. Deres aske er sikkert for længst fjernet.

Chesterfields mindehave fra 2014 blander mindesmærker for klubbens faldne soldater under verdenskrigen med elementer fra deres forladte stadion Saltergate, Wall of Fame og tilhængernes mindeplader rundt om en plads, hvor aske kan spredes. Efterår 2017. Foto: Hans Henrik Appel.

Da Coventry City i 2005 flyttede fra deres gamle stadion Highfield Road til et nybygget stadion, blev der anlagt en mindehave med jord og skifferstykker fra Highfield Road uden for det nye stadion, Ricoh Arena. En mindesten i haven proklamerede, at jord og skiffer var et minde om alle de tilhængere, der havde fået deres aske spredt på Highfield Road. Men klubben har faktisk siden udflytningen været i både sportslig og økonomisk modgang. Ricoh Arena er blevet købt af en rugby-klub, og Coventry har måttet leje sig ind på banen. I år har investeringsselskabet, der nu ejer klubben, for anden gang valgt at lade klubben leje sig ind hos en anden fodboldklub fremfor at betale den høje leje hos Ricoh Arena. Tilhængernes mindehave er til manges forbitrelse nu forbundet med en rugbyklub og ikke den elskede fodboldklub. Everton F.C. er ganske vist stærkere sportsligt og økonomisk funderet end Coventry City og havner næppe i samme situation. Men hvis storklubbernes skrækscenarie om at blive global begravelsesplads for autenticitetshungrende fodboldtilhængere er Schylla på den ene side, er Coventrys deroute og efterfølgende svigt af mindehaven det Charybdis på den anden side, som Everton F.C. må navigere ind imellem.

Haven uden for Manchester Citys stadion The Etihad blev oprettet af frivillige umiddelbart efter, at klubben i 2003 flyttede fra sit gamle stadion Maine Road. Den indeholder også mindesmærker fra dette stadion. Et skilt fortæller, at personlige mindesmærker ikke er tilladt, men i praksis er der både mindesten, skilte, billeder, tøjbamser m.m. mellem de ca. 30 tydeligt afgrænsede askedynger i havens bede. Forår 2017. Foto: Hans Henrik Appel.

Antallet af mindehaver er hidtil steget jævnt siden grundlæggelsen af den første hos Millwall i 1994. Spørgsmålet er, om udviklingen vil fortsætte. På den ene side er storklubberne nu blevet opmærksomme på, at det i den globaliserede fodboldverden kan være problematisk at administrere mindehaver, hvor 'ægte' tilhængere kan få deres aske stedt til hvile. Og på den anden side kan de mindre klubber se skrækeksempler på, at mindehaverne begrænser klubbernes dispositionsmuligheder for at flytte rundt efter det økonomisk mest rentable. For selvom Coventrys tilhængere i mindst lige så høj grad er utilfredse med, at de har betalt £100 for at få deres navn på en af stadions mursten, er det dog en utilfredshed, der kan afhjælpes økonomisk. Men når tilhængere har ladet deres aske hvile ved fodboldklubben, kan man ikke bare betale sig fra tillidsbruddet, hvis man flytter.

Den ældste mindehave er Millwall F.C.s fra 1994. Klubbens kapellan bemærkede under en fodboldkamp, at asken spredt i midtercirklen den foregående weekend stadig var meget synlig. Han fandt det upassende, og da klubben var ved at bygge et nyt stadion, spurgte han ledelsen, om der ikke kunne indrettes en mindehave til formålet på et ledigt areal uden for stadion. Haven er siden blevet omlagt. Sommer 2017. Foto: Hans Henrik Appel.

Noter

1 Artiklen udspringer af en empirisk analyse af transformationen af britiske fodboldstadioner siden 1990. På bloggen footballandmaterialculture.com har jeg offentliggjort artikler om en række stadioner. Fænomenet mindehaver er behandlet i artiklen Appel, Hans Henrik, "De evige fodboldbaner. Askespredning, mindehaver og transformationen af britisk fodbold siden 1990", *Kulturstudier* 2017, 2. december 2017, 30-56.

Kirkegården i en konkurrencesituation

Af Jens Zorn Thorsen
Kirkegårdsleder i Vejle

Kirkegårdene oplever i disse år nye trends i begravelseskulturen som spredning over havet og begravelse i skovområder. Nye former for selviscenesættelse af det kendte begravelsesritual uden for kirkegårdene, trends som er kommet for at blive en væsentlig del af de kendte begravelsesformer på kirkegårdene.

Trenden begyndte for ca. 50 år siden og måske endda længe før, da de første urner for alvor dukkede op på kirkegårdene, fordi kremering blev et seriøst alternativ til kistebegravelse. Kremeringen gav samtidig flere muligheder for iscenesættelse af begravelsen som for eksempel askespredningen, mens det i andre lande er muligt at få smeltet en del af sin aske i smykker (USA), eller urnen kan hjemtages eller spredes på jorden på kirkegården eller spredes i en fællesgrav i en bygning (Norge, Sverige, Finland).

Som supplement til de traditionelle kistegravsteder, som havde været fremherskende i årtier, ja i hele 1800-tallet, og de relativt almindelige familiegravsteder på landet, ser vi en udvikling hen imod et bevidst ønske om anonym begravelse i et område, som var og fortsat almindeligvis er et græsareal med få træer og en fælles blomsterplads.

"Jeg ønsker ikke at ligge min familie til last" er den hyppigst anvendte og ufravigelige begrundelse, der anvendes af den døende som begrundelse for valget.

Den ændrede begravelseskultur var begyndelsen til enden for den velkendte kistebegravelsestradition. Som dog langt tidligere herhjemme var en helt anden. Vikingerne byggede bl.a. gravhøje og brændte deres døde på ligbål.

Askespredning over åbent hav.
Foto: Henrik Winther.

Børnegrav, Bispebjerg Kirkegård. Foto: Jens Zorn Thorsen.

Kremeringsprocenten var 83,9 % i 2018 og har været jævnt stigende siden 2001, hvorfor vi kan forvente en fortsat stigning, der indtil videre vil bidrage til det i forvejen kendte billede af kirkegårdene de fleste steder i Danmark. Kirkegårde, hvor afdelingerne for urnegravsteder i stigende grad dominerer kirkegårdsplanen og samtidig er det rum, hvor der sker en udvikling i den individuelle sorgbearbejdelse, som eksempelvis ses ved anvendelsen af et stigende antal mindeeffekter på gravstederne, der illustrerer historien om den afdødes liv, interesser og betydning for familien.

En af de nye trends, der i øjeblikket er i kraftig vækst, er askespredning over åbent hav. Den nuværende lov, lovændringen fra 2007, letter askespredning over åbent hav, idet der ikke længere skal søges om tilladelse.

Kirkeministeriets vejledning anfører på sin hjemmeside om askespredning, at den afdødes aske kan blive spredt over åbent hav, hvis afdøde skriftligt har tilkendegivet et ønske om det. På borger.dk findes en blanket "Spredning af aske over åbent hav", som efter at den er udfyldt og printet ud lægges underskrevet sammen med de personlige papirer, som de efterladte får brug for. Det er også muligt at tilkendegive sit ønske om askespredning på almindeligt papir, med oplysninger om navn, adresse og cpr. nr. samt datering og underskrift.

Kravet om, at afdøde selv skriftligt skal have erklæret et ønske om, at asken skal spredes over åbent hav, kan fraviges, hvis der ikke er tvivl om, at det var afdødes ønske. Det er begravelsesmyndigheden, der træffer afgørelse om, hvorvidt kravet om skriftlighed kan fraviges. Askespredningen skal foregå over åbent vand, det vil sige over havet eller over større fjorde eller bugter. Det er ikke tilladt at sprede asken over en sø. Det er de efterladte, som skal sørge for at få asken spredt, og spredningen af asken skal foregå på en måde, der ikke vækker opsigt. Det er heller ikke tilladt at sænke urnen med aske i havet.

I lovændringen er der også åbnet op for, at kommunerne efter ansøgning og tilladelse fra Kirkeministeriet kan anlægge begravelsespladser til urnenedsættelser, blandt andet i skove, uden at der stilles krav om opførelse af begravelseskapel.

Forandringerne er uden tvivl opstået som følge af en kombination af flere begivenheder, som har forstærket den igangværende udvikling.

Prisstigninger på samtlige kirkegårdsydelser i 2007 og årene fremover har været tungen på vægtskålen, der definitivt tog livet af de første af de ældste familiegravsteder, hvor de efterlevende på grund af for høje udgifter til vedligeholdelse har valgt at sløjfe gravstedet, efter at det har været i familiens eje i flere årtier. Netop den gruppe kunder, som har oplevet en tid uden de store prisstigninger og en tid med et udpræget højt serviceniveau, har følt sig snydt, hvorimod helt nye kunder fra begyndelsen har haft forståelse for det nødvendige, i at priserne dækkede over udgifter, der kunne spores tilbage til konkrete ydelser som renholdelse, grandækning o. lign., som ikke er dækket af kirkeskatten. Konsekvensen af prisniveauet på vedligeholdelsen af et individuelt gravsted har øget søgningen til fællesarealerne for anonyme begravelser og fællesarealer med billige monumenter i plænerne og på askespredninger over åbent vand og skovbegravelser, hvor der ikke er tilknyttet monumenter.

Der er samtidig en øget interesse for naturen, som i tidens ånd fokuserer på diversitet og økologi. Her ser de fleste kirkegården som et naturligt sted at være bevidst om en kirkegårdskultur, der også respekterer naturens behov, og hvor det er oplagt, at drift og vedligeholdelse af gravsteder og fællesarealer sker uden brug af gift og med respekt for alt levende og artsdiversiteten. Skovkirkegårdene er et godt eksempel

Bistader på Ribe Ny Kirkegård. Foto: Jens Zorn Thorsen.

på det. Der er ligeledes eksempler på afdelinger, hvor græsset får lov til at blive højt, og hvor der indpodes vilde blomster fra den danske flora. Tiltag som disse er en forudsætning for andre initiativer for at øge biodiversiteten som udsættelse af bistader og opsætning af redekasser. Og her falder askespredningen over åbent hav naturligvis ind i et ønske om mere naturpræg i al evighed.

I den anden ende af begravelsesritualet ser vi flere og flere borgerlige begravelser, der i sagens natur ikke afvikles i kirkerne, men i kapeller eller i det fri. Der er dermed sat nye grænser for begravelsesritualets afvikling, idet der her søges mod en løsning, der har færrest mulige religiøse symboler i ritualet og i omgivelserne. Ingen kors, ingen hække, ingen gravsten etc. Det sublime ligger her i enkeltheden forankret i en begravelse i den vilde natur.

Familiemønsteret er ændret. Vi lever mere spredt og bliver oftere skilt og samlet i nye familier. Ændringen er en udfordring for den gamle begravelseskultur, som vi har kendt den, og som afspejles i gamle familiegravsteder, som blev passet af familien selv gennem generationer, og som også gav familien status i lokalsamfundet. Det er i dag stort set umuligt at forvente, at et gravsted skal kunne passes af den samme familie igennem flere generationer, da de fysisk befinder sig for langt væk og dermed skal købe sig til vedligeholdelse hos kirkegården. En investering, som kun er forbeholdt de vel-

Færre familiegrave på bykirkegård. Foto: John Skodsborg, 2018.

stillede eller familier, som har midler fra et dødsbo. Også her finder de efterladte vej til at sprede asken ud over havet.
Der er en stigning i særlige forhold relateret til uenigheder i familien som en følge af ægteskaber med børn fra flere forhold, som vanskeliggør beslutningsprocesserne omkring valg af gravsted. Valget er ligetil, hvis afdøde har skrevet sin sidste vilje, men der kan i kølvandet på det opstå krav og ønsker fra nogle i familien, som slutteligt ender med den uigenkaldelige spredning over havet.

I 1990 var der 100 askespredninger ifølge Kirkeministeriet. Danske Krematoriers Landsforening oplyser, at man har beregnet sig frem til, at antallet af askespredninger i 2018 var 4379 eller 9,5 % af alle kremeringer. En klar jævn stigning fra få til en del og måske bliver det til mange i fremtiden, hvis tendensen fortsætter med samme takt.

Men det er ikke alene havet, der oplever mødet med asken, det er også skoven og andre ejendomme uden for kirkegårdsdiget, som modtager aske fra mennesker til nedgravning imellem træer og i lysninger. Menighedsrådene har indflydelse på kirkegårdskulturens udvikling. Langt de fleste danske kirkesogne opstod i middelalderen, og deres grænser blev sjældent ændret. I 1841 indførtes sogneforstanderskaber, hvor sognepræst, store jordbesiddere og valgte medlemmer fik et lokalt ansvar for forvaltning af skole-, fattig- og vejvæsen, og i 1868 trådte en ny landkommunallov i kraft. Med den erstattedes sogneforstanderskabet af et sogneråd.

Med få undtagelser udgjorde kirkesognene på landet frem til kommunalreformen i 1970 normalt også en selvstændig kommune (sognekommune), idet dog mange kommuner bestod af to eller tre sogne. Endnu i dag følger kommunegrænser og skoledistrikter på landet oftest sognegrænserne. Sogneinddelingen er således flere hundrede år gammel, men efterhånden som der er bygget nye kirker, er der også blevet oprettet nye sogne. Sognene varierer meget i størrelse. I godt 100 sogne er der således færre end 200 indbyggere, mens der i knap 100 sogne er flere end 10.000 indbyggere. Som hovedregel er der et menighedsråd i hvert sogn. To eller flere sogne kan dog beslutte at have fælles menighedsråd. Derfor er antallet af menighedsråd for tiden 1.919.

Et menighedsråd består af mellem fem og femten valgte medlemmer samt sognets præst(er). Antallet af valgte medlemmer afhænger af antallet af folkekirkemedlemmer i sognet.

Det etablerede netværk samler og legitimerer en del af udviklingen i folkekirken, hvor menighedsrådene er centrale aktører som selvstændige enheder med egne mål og virksomhedsplaner, og økonomisk er menighedsrådenes indtægter fra gravstedskapitalerne ikke tilstrækkelige til, at de kan vedligeholde deres ejendomme og udføre deres sognearbejde, hvorfor de er afhængige af udefra kommende midler fra folkekirkemedlemmernes kirkeskatteindbetalinger på ca. 80 %. Menighedsrådenes ressourcer er derudover deres egen arbejdskraft, ejendomme og kirkegårdenes kapitalafkast, og de er under tilsyn af områdets provstiudvalg, hvorfra de skal have tilladelse til alle ændringer af bestående bygningsforhold og kirkelige initiativer i øvrigt. Hertil kommer, at deres egne gravstedskapitaler administreres af stifternes fælleskapitalforvaltning, at stiftet vejleder menighedsrådene med juridisk bistand i overordnede opgaver, samt at Kirkeministeriets embedsmænd formulerer den lovgivning, som menighedsrådene skal rette sig efter på kirkeministerens beslutning.

Konklusion

Kirkegårdenes position i den aktuelle konkurrencesituation er ikke indlysende, men der er klare tendenser. Der er et stigende og markant antal borgere, som vælger at lade deres aske blive strøet ud over det åbne vand, og et flertal af efterladte lever med handlingen uden behov for et fysisk mindested på kirkegården.

Andre benytter sig af et stigende antal tilbud om begravelse i en privat skov for at komme tæt på naturen og væk fra de religiøse symboler på kirkegårdene. Det er dog langt fra alle steder, det er tilladt at mindes de døde med blomster og krammedyr, hvorfor sorgbearbejdelsen stiller de efterladte i en ny og måske uventet situation. På de fleste kirkegårde har de efterladte, inden for kirkegårdsregulativets rammer, lov til at udfolde deres behov for sorgbearbejdelse i vid udstrækning og er samtidig en del af et fællesskab og en serviceorganisation, der står til rådighed for de efterladte med råd og vejledning.

Lovgivningen er åben og tillader begravelser uden for kirkegårdsdiget for dem, der ønsker det og har råd til det, da prisen er noget højere end på kirkegårdene, som drives for skattemidler og kundernes indbetalinger med pristilbud i alle

kategorier. Kirkegårdene er derfor en begravelsesplads *for alle* og tilgodeser alles ønsker og præferencer og har derfor pligt til at være på forkant med udviklingen gennem lokale og nationale initiativer og rådgivernes kreativitet, alt sammen bistået af en lovgivning i sync med tidens trend.

Referencer

Skovbegravelser:
https://skovbegravelse.nu/skovoversigt/stensballegaard-skov/traeer-og-priser/
den 30/8 2019

Askespredning:
http://www.km.dk/borgerinformation/doedsfald/askespredning/
den 15/8 2019

Kirkegårdsvalg:
http://www.km.dk/borgerinformation/doedsfald/kirkegaardsvalg/
den 15/8 2019

Kirkegårdens potentiale som rum for ritualer, der forløser

Alle Helgens ritualer på Silkeborg Kirkegård

Af Jens Dejgaard Jensen
Kirkegårdsleder v. Silkeborg Kirkegårde & Krematorium
og
Ingrid Mejer Jensen
koordinator for KK44 festival 1999 til 2018

For mange mennesker blev det en forløsende oplevelse at deltage i de verdslige ritualer, der fandt sted på Vestre Kirkegård i Silkeborg, november 2018. Ritualerne er uden religiøs tilknytning og udgør tilsammen et værk af den hollandske kunstner, Ida van der Lee. Værket har titlen "All Soul's Day Everywhere".

Begivenheden giver anledning til refleksioner over kirkegårdenes muligheder for at imødekomme et voksende behov for at lade personlig sorg og erindringer fylde og få plads i et socialt, historisk og eksistentielt rum. Et sådant rum er kirkegårdene.

Sekularisering og ritualer

Sekularisering er en selvfølgelig proces i hele den vestlige verden og har været det i mange år. Den hænger tæt sammen med og er en af forudsætningerne for de hyperkomplekse samfundsstrukturer, der snart har bredt sig over hele kloden. Samtidig blomstrer religion og spiritualitet i et utal af former.

Ida van der Lee handler med sin ritualkunst ind i denne virkelighed. Sin holdning udtrykker hun blandt andet således: "Mange moderne mennesker har mistet kontakten til religionen, og selv om de har et forhold til kristendommen, fungerer de gamle religiøse ritualer ofte ikke rigtigt, fordi de ikke længere forstår dem. Der er brug for at forny ritualerne og for at skabe nye engang imellem."[1]

I Holland er Ida van der Lee et kendt navn – tusinder har oplevet hendes ritualkunst på nogle af landets kirkegår-

de. Det var et sammentræf af omstændigheder, der skabte muligheden for, at knap 300 mennesker kunne opleve Idas værk på Vestre Kirkegård i Silkeborg.

Ida van der Lee, indehaver af Studio Ritual Art, Amsterdam.

Værket

Gæsterne på kirkegården denne dag blev budt velkommen ved kirkegårdens hovedindgang, hvor der var tændt to bål. Turen fortsatte hen over et tæppe af visne blade i vejens fulde bredde. Duft af brænderøg, fornemmelsen af at gå i visne blade... sanserne vågnede, en stemning blev slået an. Fra et af kirkegårdens store træer vajede guirlander i vinden. For enden af bladtæppet blev man tilbudt blomsterløg med en opfordring til at tilegne dem en elsket afdød og plante dem i en af de grønne plæner. En tur gennem 12 ritualer var tilrettelagt. Man kunne følge en rute eller gå omkring og vælge et ritual, der så ud til at passe til ens gemyt. Se billederne med flere eksempler.

En uforglemmelig dag

Som arrangører oplevede vi en stor interesse for, hvad der skulle ske på kirkegården. Mange fulgtes ad i små flokke, parvis, eller forældre og børn – nogle gange også 3 generationer. Vi hørte om en kvinde, der ringede hjem til manden og beordrede ham til kirkegården. Stemningen var rar og afslappet, men også lidt højtidelig – vi oplevede respekt og forståelse for de følelser, ritualerne uundgåeligt udløste.

Reaktioner efter arrangementet

Gæsterne blev opfordret til at give feedback – og 19 ud af 19 var uforbeholdent positive. De giver udtryk for, at de er blevet dybt berørt af stemningen og ritualerne – se tekstboks med eksempler. Der har ikke været negativ feedback direkte til arrangørerne, men der har været debat på sociale medier.

Er det kunst?

Er det kunst at samle visne blade op, og dernæst sprede dem ud på vejen? Er det kunst at tænde 10 bål på kirkegården? Er det kunst at plante krokus? Er det kunst at stille borde op mel-

Eksempler på tilbagemeldinger fra deltagere

Okay at føle vrede

"Jeg vil starte med at fortælle at det var den bedste oplevelse jeg ind til nu har haft på en kirkegård.
Jeg var med min moster og min mor på kirkegården den dag.
Vi havde alle tre en fantastisk oplevelse og oplevede en lettelse og forløsning ved at gå fra oplevelsessted til oplevelsessted.
Ved alle oplevelsesstederne blev vi mødt af søde og forstående frivillige og ansatte der på en god måde fik fortalt os hvad den pågældende oplevelse gik ud på.
Allerede ved indgangen, hvor vi hver især fik udleveret tre små løg, fik det hurtigt gang i samtalen omkring de to familiemedlemmer (min mormor og morfar), som vi har mistet inden for de sidste 10 år, og følelserne fik frit løb.
Jeg oplevede det forløsende for både min mor og min moster, at der ved flere oplevelsessteder var fokus på både de gode og de vrede/frustrerede følelser, som man kan have til afdøde, og at de fik lov at føle at den vrede følelse også var okay."

Respektfuldt hurlumhej

"Jeg besøgte kirkegården i lørdags. Det var dejligt og stemningsfuldt med bål overalt. De enkelte "stationer" satte gang i tanker, men jeg gik ikke aktivt ind og brugte dem.
Jeg har siden hørt at nogen var sure over al den hurlumhej på kirkegården. Jeg synes det var meget respektfuldt hurlumhej, og rart med liv på kirkegården.
Jeg holder af at gå på kirkegårde, og hvis der kan tændes bål en gang imellem, vil det være smukt."

lem gravene og skænke te til gæsterne? Er det kunst at smelte isterninger i en gryde? Er det kunst at vaske tøj og hænge det på en tørresnor? Er det kunst, at en skoleklasse går syngende rundt på kirkegården med lysende lanterner i hænderne?

Svaret på, om de isolerede handlinger er kunst, er i bedste fald et måske. Men det er stor kunst, når det hele spiller sammen og lader de besøgendes inderste følelser – både positive og negative – komme til udtryk. For det evnede ritualerne i "All Soul's Day Everywhere".

Et sammentræf af omstændigheder

Et usædvanligt samarbejde gik forud for denne særlige oplevelse på kirkegården en solrig eftermiddag i november. KunstCentret Silkeborg Bad havde år forinden planlagt udstillingen *Beyond the Body"*[2], hvortil Ida van der Lee bidrog med værket *Dining with the Dead*. Foreningen KK44 – den årlige Kristendoms- og Kulturfestival i Silkeborg – var opmærksom på dette, og temaet for festivalen 2018, *Ind i det ukendte*, var inspireret af udstillingen.

At gå ind i det ukendte var helt præcist det, vi gjorde, da kunstcentret, kirkegården og festivalen gik sammen om at bede Ida van der Lee udfolde sin ritualkunst på Silkeborgs Vestre Kirkegård.
Først var der økonomien: Hvad ville det koste? Og så var der spørgsmålet om, hvordan vi skulle finde de mange frivillige, der skulle til, for at værket kunne blive virkelighed? Og var de ansatte på kirkegården villige til at kaste sig ud i en

Tæppet af blade symboliserer den døende natur. Efteråret byder os velkommen. Det siger til os, at vi ikke skal være bange for mørket, men tage imod det og mærke, at vi er forbundet med døden. Privatfoto.

Guirlanderne i træet vajer i vinden – de er lavet af bogsider, og symboliserer de historier, som vi har fra de mennesker, vi mistede. Gæsterne er i gang med at plante krokus, ofte vedhæftet en lille hilsen. Foto: Lars Bay.

så usædvanlig opgave? Og hvordan skulle vi invitere folk til at opleve dette? Ville medierne interessere sig for den form for kunst? Hvordan finde de mennesker, der ville hilse denne form for Alle Helgens fejring velkommen?

Det var således med en vis spænding, vi sagde ja til et samarbejde med Ida van der Lee. Uden KunstCentrets ekspertise og erfaring, ikke mindst med at søge økonomisk støtte, og uden kunstcentrets engagerede stab af frivillige, var det aldrig gået. Uden kirkegårdens åbenhed og vilje til at prøve kræfter med et internationalt kunstværk i omgivelser, som mange mennesker har ganske bestemte forventninger til, var det aldrig gået.

KK44 festivalen bidrog med stærke kræfter i form af de to erfarne og ritualkyndige teologer, Louise Højlund og Liselotte Hornemann Kragh og med engagerede og erfarne frivillige, der ikke var bange for at prøve noget nyt. Alle frivillige deltog i de forberedende kurser med Ida van der Lee og gennemførte ritualerne med omhu og respekt for ritualet som form.

Respekt frem for alt

Ida van der Lee lægger vægt på, at de, der forestår ritualerne, handler i den rette ånd, så forudgående kursus- og øvedage var uomgængelige. Om ritualer skriver Ida van der Lee: "Et ritual er en omhyggeligt planlagt begivenhed, hvor sted, objekt, indretning, lyd og handlinger spiller en rolle. Det fokuserer på et bestemt spørgsmål, og gennem handling følger deltageren følelsernes vej til hjertet. Ritualer gør det muligt at forene paradokser og acceptere dilemmaer. Tabt ligevægt kan genvindes, så man kan starte på en frisk. Ritualer, der er udviklet gennem kunst, hjælper med at visualisere og udvide fantasien, og er lavet til et specifikt sted og tidspunkt."[3]

Overset aspekt i kirkegårdskulturen?

Vi har set, at kunstværket føjede nye dimensioner til kirkegården uden at gå på kompromis med respekten for stedets karakter. Ida van der Lees værk åbnede kirkegårdens rum, så den højtidelige stilhed for en stund blev brudt af dæmpet tale, der løftede sig i den smukke have, hvor der var plads til at bevæge sig i mange retninger og søge kontakt om de følelser, man ikke normalt deler med fremmede.

At smelte smerte – du kan fortælle om en negativ følelse, og skrive følelsen på et stykke træ, som brændes på bålet. Tag en isterning og put den i gryden. Energien fra træstykkerne vil smelte isterningerne i gryden og frigive frø, agern og grankviste, som symboliserer, at når frosne dele af os tør op, kan der måske vokse nye muligheder frem. Foto: Lars Bay.

Med sine verdslige ritualer, der fokuserer på den personlige forbindelse mellem afdøde og efterladte, åbnede Ida van der Lee samtidig for et rum, hvor alle uanset religion eller livsanskuelse mødes i et fællesmenneskeligt rum om det, der er et vilkår for alle: at nogen dør, og vi står forladte tilbage med minder og med følelser af alle slags.
Kirkegårdene er betydningsbærende steder, fulde af livshistorie, natur og kultur. På kirkegården forbindes den besøgende med slægter, der gik forud, andre skikke, andre mennesker og med det eksistentielle vilkår, at alle, der er født og forbundet, også selv vil blive forladt og selv skal forlade denne verden. Ritualer er med til at pege på denne sammenhæng og måske vigtigst: at det er et vilkår, vi deler. Du er ikke alene.

For Ida van der Lee er det vigtigt, at ritualerne ikke er religiøse, at de kan rumme alle. Men i det ritualiserede møde omkring døden, også når det kalder på vrede og latter, opstår der et – om ikke religiøst – så et sakralt rum, en alvor og en højtid, der kalder på respekt for døden og ikke mindst for livet.

Mindebordet. Fokuser på det menneske, du mindes, og find et objekt, som du forbinder med ham eller hende. Følg dine impulser eller endnu bedre: følg dit hjerte. Spørgsmålet hvorfor-du-valgte-net-op-det vil dernæst dukke op. Foto: Lars Bay.

Og hvad kan kirkegården bruge alt dette til, efter at bålene er brændt ned? Vi skal være bevidste om, at vi kan gøre kirkegårdene til et forløsende og befriende sted, når vi understøtter, at publikum kan udleve deres følelser ved gravstederne, alene eller i grupper.

Der er meninger for og imod socialt fællesskab på kirkegården. Sognepræst Kristine Stricker Hestbech[4] udtaler, at ved socialt fællesskab på kirkegården "skaber man på meget smuk vis en åben dør mellem to dimensioner." Den formulering kan også bruges om de ritualer, vi oplevede i Ida van der Lees kunstværk. Og vi vil sikkert se mange eksempler på det i fremtiden.

Tørresnoren. Hvert klædningsstykke har et navn: bror, far, nabo, tante... her kan du dyppe tøjet i varmt vand, fordi den du tænker på, fortjener det. Men der er også en balje med koldt vand, fordi der kan være vanskelige og smertefulde følelser i dine minder om en bestemt person. Privatfoto.

I kontakt med min sorg

"Jeg ankom glad og forventningsfuld, måske mere nysgerrig end egentlig klar på at engagere mig aktivt i mit eget sorgarbejde, men stille og roligt blev jeg alligevel ført ind til mit eget tab, Jeg oplevede grin og glæde, da jeg plantede blomsterløg og delte de sjove kælenavne, vi ind imellem får givet dem vi elsker, med en anden deltager.
Jeg fik hjælp til at blive sporet ind på mit eget tab, da jeg delte karaktertræk, minder og fortrængte evner med hjælperne ved gåsespillet og bordet med de mange figurer.
Da jeg ankom til bålet hvor det var tid til at give slip på det smertefulde og smelte det fastfrosne var jeg et helt andet sted end ved ankomsten til kirkegården 40 min. før.
Jeg var stille, i kontakt med min sorg, og det virkede utroligt stærkt at finde ind til den følelse der skulle "brændes" af for derefter at give slip og se isterningen smelte.
Herefter havde jeg ikke rigtig overskud til at gå ind i mere, men følte mig meget fredfyldt da jeg gik hjemad.
Hvor er vore kirkegårde på mange måder dejlige rum, og jeg håber, de også fremover vil kunne benyttes på lignende måde, hvor vi er mere aktive i arbejdet med de svære følelser."

Vi fik vasket vores søns skjorte

"Tak til dem der har gjort det muligt, for min mand og mig, at få den enestående sanseoplevelse, hvor krop (gå i frisk luft) og sind blev bevæget, fordi ildstederne og mindestationerne ikke talte til hjernen, men til hjertet.
Det var en meget stærk oplevelse.
Vi mistede vores voksne søn for ca. 2 år siden, tabet – sorgen – savnet vil være en del af vores liv for altid. Men hverdagen bliver, at tåle det vilkår og alligevel langsomt lukke glæden ind i hjertet.
Vi fik vasket vores søns skjorte i varmt vand, sådan en fysisk ting gjorde jeg i starten efter tabet, men har ikke givet mig selv lov til siden. Vi har allerede en mindehylde med foto og hvor forskellige småting symboliserer karaktertræk, begivenheder, foretrukne lidenskaber m.v. Der bliver skiftet ud i småtingene. Stearinlyset bliver tændt morgen og aften. Ovennævnte er noget vi har praktiseret intuitivt. Gåsespillet gjorde kæmpe indtryk, jeg vil opfinde mit eget spil, som vi kan benytte til vores søns fødselsdage, hvor vi plejer at samle et par af hans venner og lidt familie, vi besøger vores søns "have" og mindes og derefter hygger vi med lidt mad.

Eftermiddagen i går var en stærk og smuk oplevelse, en dejlig måde at mindes på i pagt med naturen. Vi håber virkelig, at denne event må blive gentaget, f.eks. hvert 5 år (den er nok dyr og stor at skulle etablere hvert år), men der kunne måske hvert år tændes små ildsteder som skaber liv og god stemning, samt mulighed for at lægge et løg i plænen.
Tak igen."

Litteratur

Niskanen, Susanne, *Mød sorgens ritualer på Vestre kirkegård*. Midtjyllands avis 27. oktober 2018.

Christophersen, Benjamin Birk, *Installationskunst på kirkegården skal styrke minde- og sorgkulturen*. www.kirke.dk 1. november 2018.

Andersen, Mette, *Te til de levende - tanker til de døde*. Midtjyllands Avis, 5. november 2018.

Skovsbøl, Ulla, *Kunstner inviterer til middag med de døde*. Kristeligt Dagblad 8. november 2018.

Jensen, Jens Dejgaard, *Alternativ alle helgen på Silkeborg Kirkegård*. Kirkegården nr. 6, 2018, 8-12.

Jensen, Jens Dejgaard, *Alternativ alle helgen II. Følelsernes rum*. Kirkegården nr. 1, 2019, 26-28.

Noter

1 www.idavanderlee.nl

2 *Beyond the Body*. Udstilling på KunstCentret Silkeborg Bad, 1.9. til 9.12.2018

3 *New Rituals for Today*, foredrag af Ida van der Lee i Silkeborg d. 3.11.2018.

4 Rasmussen, Benedikte Christine, "Kirkegården er blevet et mødested", *Kristeligt Dagblad* den 26.8.2019.

En rituel te-salon, der skænker dig minder og visdom, som du allerede har fået skænket. Minder glider frem fra gemmerne, som vandet trækker kraft ud af bladene. Privatfoto.

Mine udenlandske kirkegårde

Af Nils Carl Lønberg
Pensioneret læge

Jeg har besøgt kirkegårde det meste af mit voksenliv. I denne artikel tager jeg læseren med til seks kirkegårde og gravsteder i udlandet, som jeg altid besøger, når jeg kan. De er for mig vigtige erindringssteder, fordi de fortæller om mennesker og begivenheder, der har sat et afgørende mærke på historien, enten min egen eller den store historie. Måske kan min beretning inspirere andre til at besøge nogle af disse smukke og historiske interessante kirkegårde.

Montmartre – en uventet hilsen

Da jeg for mange år siden skulle til Paris for første gang, faldt jeg i en rejseguide over en lille bemærkning om, at den landsforviste Peter Andreas Heiberg var begravet på Montmartre Kirkegården i Paris, og jeg fik lyst til at se hans grav. Peter Andreas Heiberg blev i 1799 landsforvist af Kronprins Frederik (som senere blev Frederik VI) pga. sin "skrivefrækhed" – idet han i sine skuespil og sange flere gange var gået til angreb på adelen og centraladministrationens magtarrogance. Mest kendt er verset, der starter med ordene "Ordner hænger man på idioter."

Peter Andreas Heiberg rejste til Paris, hvor han fik en stilling i det franske udenrigsministerium under Napoleon som tolk og sekretær for Talleyrand.
Heiberg deltog som medlem af Napoleons stab i flere af kejserens felttog i Rusland, men han genså aldrig Danmark og døde gammel, ensom og blind i Paris.

P.A. Heibergs grav på Montmartre Kirkegården i Paris. For-og bagside. Foto: Nils Lønberg 2019.

Ved indgangen til Montmatre Kirkegården forklarede en vagt mig, at "Monsieur Eiberque" var begravet på afdelingen "des Anglais" få hundrede meter fra indgangen. Dér var hans grav, og en smuk gravsten oplyste på fransk hans identitet. For at se graven fra alle sider gik jeg om bag ved gravstenen og så til min store overraskelse, at der på bagsiden af gravstenen var skrevet en hilsen til den besøgende.

Danske eller norske vandrer der besøger
dette fremmede sted
Dvæl et øjeblik ved din landsmands grav.
Her hviler Peter Andreas Heiberg f. i Vordingborg
1758 – død i Paris 1841
Hans skæbne er dig bekendt.

P.A. Heibergs liv indtil landsforvisningen 1799-1800 samt retssagen mod ham er nøje beskrevet i Poul Ingerslev Jensens biografi fra 1974[1] samt i brevsamlinger[2] og andre værker[3]. Hans tilværelse i Paris – privat og arbejdsmæssigt – fremgår i nogen grad af hans erindringer fra 1830[4] og hans breve til familie og venner i Danmark.

Efter skilsmissen fra sin hustru Thomasine, levede han alene de fleste af årene, men sønnen Johan Ludvig boede dog hos

ham i årene 1809-1811. Far og søn var dog meget forskellige og havde divergerende opfattelser om de fleste forhold, så de har haft et praktisk samboerskab, men der har næppe været tale om noget hyggelig familieliv. Peter Andreas Heiberg var livet igennem en omhyggelig, men trættekær person, som tydeligvis trivedes bedst i modvind.

Johan Ludvig Heiberg besøgte sammen med sin hustru Johanne Louise den gamle far/svigerfar i Paris i 1836, som sidenhen beskrev besøget i sine særdeles omstridte erindringer *Et Liv genoplevet i Erindringen*.[5] Her svinger hun krabasken over ægteparrets fjender rundt omkring – og de var mange. Det er J. Heiberg, der har forfattet ordene på bagsiden af faderens gravsten.
Når jeg er i Paris, besøger jeg altid P.A. Heibergs grav og ser hans gravsten fra begge sider. Jeg følger sønnens forslag og dvæler et øjeblik.

Barnegrav på øen Harøy i Norge. Foto: Nils Lønberg 2019.

Harøy

At måtte begrave sit barn er noget af det værste, man kan forestille sig som forælder. Især én barnegrav har gjort specielt indtryk på mig i mit virke som læge. Den findes på kirkegården ved Harøy Kirke i Norge, og jeg besøger den lille grav hvert år, fordi den repræsenterer en hjerteskærende tragedie pga. en læges fejlvurdering.

Som læge var jeg i to perioder distriktslæge/kommunelæge i den norske kommune Sandøy i havet ud for byen Molde. Kommunen har i alt ca 1200 indbyggere og består af 5 beboede øer, her iblandt Harøy. Der er udmærkede færgeforbindelser mellem øerne og til fastlandet, men ved akut sygdom og på lægevagt benytter lægerne en specialbygget hurtigbåd med navnet ØYVON, hvilket betyder "øernes håb". Den er konstrueret for hurtigt at kunne fragte lægen til patienten og patienten til sygehuset, og den indeholder alt nødvendigt skadestueudstyr. ØYVON er 52 fod lang med to meget store motorer, alt moderne navigationsudstyr og et mandskab på to personer. På mine lægevagter havde jeg to fødsler i Øyvon, en enkelt intubering, samt et meget stort antal konsultationer og sårbehandlinger.

I 1978 – 3 år før jeg kom til Harøy – blev en lille dreng på to år syg med diarré. Den daværende lægevikar vidste ikke, hvor farlige denne tilstand er hos småbørn og forstod ikke

situationens alvor, før det var for sent. Den lille dreng blev sendt til sygehuset med lægebåden, men døde undervejs i sin fars arme. På Harøy var der stor sorg, og hele øen græd. Forældrene og de to ældre søskende havnede i dyb fortvivlelse, men reagerede mærkeligt nok ved at fortrænge minderne om sønnens liv og død i mange år. 10 år efter valgte jeg under megen tvivl at tage sagen op med familien som fik talt ud om den lille døde søn og lillebror. Den lille grav er altid blomstersmykket.

Père-Lachaise

Blandt mine faste kirkegårde er naturligvis også Cimetière Père-Lachaise i Paris, som med sine 44 hektar er den største i Paris og den mest berømte i Europa. Ikke uden grund. Her hviler det meste af Frankrigs åndselite samt et stort antal udlændinge som – dels af lyst, dels af nød – søgte sig til Paris, som efter revolutionen i 1789 var blevet tilflugtssted for folk med revolutionære anskuelser. I Europa blev kongedømme eller kejserdømme anset for den naturlige styreform. Frankrig, Schweiz og USA var republikker, men USA regnede man dengang ikke med som en civiliseret nation. Indianere var interessante – men nybyggere og folk med heste, skydevåben og cowboyhatte hørte ikke hjemme i det pæne europæiske selskab.

Frédéric Chopins grav på Pére-Lachaise kirkegården i Paris. Foto: Nils Lønberg 2019.

Père-Lachaise kirkegården blev anlagt af Napoleon i 1804 i den østlige del af Paris og blev opkaldt efter Louis 14's skriftefader, som havde boet i området. Det var i starten vanskeligt at få "kunder" – idet kirkegården lå for langt fra centrum til at tiltrække velhavere og fine familier. Men efter at man havde overført Molieres samt Abelard & Heloises jordiske rester til kirkegården, fik kirkegården forbedret sin status. Kirkegården var nu fin nok til at kunne bruges af pæne familier.

For historieinteresserede, musiknørder og læseheste er Père Lachaise et museum, hvor man kan bruge mange dage på at slentre rundt alt efter interesser og kondition. Aase Nørrungs kapitel om "Hvilesteder" er en herlig introduktion til Cimetière Père-Lachaise.[6] Pére-Lachaise har omtrent 70.000 grave – deriblandt Balzac, Champollion, Fontaine, Chopin, Bizet, Moliere, Pissarro, Oscar Wilde, Yves Montand og Edith Piaf. Endvidere findes endnu den mur, hvor de sidste kommunarder blev mejet ned under Pariserkommunen i 1871. Vincenzo Bellins gravsted findes endnu på Cimetière Père-Lachaise,

men graven er tom, fordi kisten få år efter hans tidlige død blev flyttet til domkirken i hans fødeby Catania på Sicilien. Selv kom jeg der første gang for at se Chopins grav, som jeg også besøger, når jeg er i Paris for Chopin's musik har altid betydet meget for mig.

Sankt Petersborg

Jeg vender igen og igen tilbage til flere klassiske komponisters gravsteder her iblandt også Peter Tchaikofskijs. Han ligger begravet på "kunstnerkirkegården" ved Alexander Nevskij Lavra (kloster) lidt uden for centrum af Sankt Petersborg. Hans gravmæle er stort – næsten pompøst. Han døde 53 år gammel under uopklarede omstændigheder. Den officielle dødsårsag blev angivet til at være tyfus, men i dag mener man, at han antagelig blev truet til selvmord pga. en homoseksuel forbindelse til et medlem af zarfamilien.

Min interesse for klassisk musik opstod i sommeren 1955, da jeg med mine forældre og søstre var på min første "dannelsesrejse" til Nord-Italien. Det var længe før flyrejsernes tid, og rejsen foregik med nattog gennem Tyskland og Østrig til Venezia, hvor vi opholdt os nogle få dage. Vi var moderat plaget af det meget varme vejr, som vi aldrig havde oplevet før.
De følgende dage så vi den skønne by og oplevede bl.a. en friluftskoncert med stort orkester på Marcus-pladsen. Mine ører var endnu ikke åbnet for klassisk musik, men orkesteret spillede et stykke musik med et hovedtema, som lignede hovedtemaet i musikken til Chaplins film "Limelight". Musikken viste sig at være Peter Tchaikofskijs klaverkoncert nr. 1, som jeg blev meget betaget af, og som blev min "indgangsdør" til musikkens verden. Det begyndte med Tchaikofskij, Beethoven og de andre romantikere og er efter mange år kommet til nutidig musik. Jeg tænker ofte tilbage på koncerten i Venezia, særlig når jeg besøger Tchaikofskijs grav.

Vevey/Corsier

Charles Chaplin var én af 1900-tallets største filmkunstnere. Chaplin var født i London, men de største af hans film blev til, mens han levede i USA. Her var han en kæmpe stjerne men alligevel ligger han begravet på den lokale kirkegård i landsbyen Corsier i kanton Vaud i Schweiz. For også Chaplin

Peter Tchaikofskijs grav ved Alexander Newskij Lavra Klosteret i Sankt Petersborg. Foto: Anastasia Lomagina 2019.

havde et samfundskritisk engagement, der kom til at betyde at han endte sine dage i 'udlændighed'.

Chaplins i alt 81 film er velkendte, og der er skrevet flere biografier om ham, men Chaplins selvbiografi fra 1964 "Mit Liv" er særdeles underholdende læsning.[7] Chaplins kvindeeventyr var mangfoldige, og han var gift fire gange. Det længste og lykkeligste ægteskab var med Oona o'Neill, som var 36 år yngre end ham – til omverdenens store forargelse. De giftede sig i 1943, fik 7 børn og holdt sammen til hans død i 1977. Chaplin havde siden 1912 haft stigende succes i USA, hvor han levede og producerede sine fim.

Chaplins politiske standpunkter vakte imidlertid også kritik i efterkrigstidens MacCarthy-æra i USA, og da han i 1952 rejste til London til verdenspremieren på netop filmen "Limelight", modtog han besked om, at han ikke umiddelbart kunne få lov at genindrejse i USA, han skulle først interviewes om sine politiske synspunkter.

Efter konflikten med USA og McCarthy valgte Chaplin omkring 1954 at bosætte sig i Schweiz med Oona og den vok-

Charlie Chaplins grav i Vevey/Corsier, Schweiz. Foto: Nils Lønberg 2012.

Oona o'Neils grav i Vevey/Corsier, Schweiz. Foto: Nils Lønberg 2012.

sende børneflok. I landsbyen Corsier i kanton Vaud fandt de et stort og velbeliggende hus på en meget stor grund, som blev rammen om familiens liv i resten af Chaplins levetid. Charles Chaplin døde 25.12.1977 og blev begravet på den lokale kirkegård. Oona døde i 1991 – kun 65 år gammel og blev begravet ved siden af sin mand. Jeg fotograferede gravene i 2012.

Argenta

Det er altid skønt at foretage rejser til særlige kirkegårde og gravsteder i selskab med andre. Da min ældste søn, Andreas, og jeg altid har haft en fælles interesse for Anden Verdenskrig, besluttede vi os i 2007 for at tage til Argenta i nord Italien for at besøge Anders Lassens grav. Han var dansk officer i den britiske hær og døde i kamp natten til den 9.april 1945. Anders Lassen modtog posthumt Victoria Korset for sin indsats denne nat, den højeste britiske hædersbevisning for heltemod.

Mod slutningen af Anden Verdenskrig var de militære begivenheder i Nord-Italien præget af Mussolinis forsøg på at

etablere sin "sociale" republik i Como, tyskernes troppeforskydninger mod nord og en stærk partisanbevægelse i hele regionen. De allierede var gået i land på Sicilien og bevægede sig nordpå, idet de ved behov satte grupper med raidere og kommandosoldater ind for at løse særlige opgaver. Anders Lassen, der var major og chef for missionen, fik til opgave sammen med sine folk at angribe de tyske stillinger ved Comacchiosøen, som er et meget stort lagune- og sumpområde nord for Ravenna.
På østsiden mod Adriaterhavet var de tyske styrker stationeret ved byen Comacchio og på den smalle landtange tæt ved Comacchio by.

Anders Lassens grav i Argenta. Foto: Wikimedia Commons Olsok29.

Her var opgaven at lave så megen ravage og postyr som muligt for at give tyskerne indtryk af, at et allieret hovedangreb ville blive sat ind dér.
For at angrebet skulle lykkes, måtte gruppen i størst mulig stilhed passere Comacchiosøen/-sumpen ved hjælp af fladbundede både. Angrebet lykkedes, men Anders Lassen selv og tre af hans folk blev dræbt under angrebet 9. april 1945.[8]

Anders Lassen og de øvrige faldne britiske soldater blev i første omgang begravet i Comacchio, men året efter blev gravene flyttet til en ny militærkirkegård i Argenta. I denne forbindelse kan det oplyses, at Commonweath War Graves Commission (CWGC) vedligeholder 1,7 millioner britiske soldatergrave fordelt på 23.000 lokaliteter og kirkegårde i 150 forskellige lande rundt omkring i verden. Man fornemmer det engelske imperiums udstrækning i fordums tid. Den tilsvarende tyske organisation Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge (VDKG) passer – 2,3 millioner tyske soldatergrave på 830 kirkegårde i 45 lande.[9]

Vi forestillede os, at en sådan gammel krigskirkegård antagelig ville være præget af ukrudt og papir/plastikaffald efter så mange år, men ved ankomsten blev vi næsten målløse. *Kirkegården var omhyggeligt vedligeholdt som kongelig prydhave*. Der var ikke antydning af ukrudt eller affald. Græsset var nyklippet. Det var tydeligt, at kirkegården blev smukt passet af lokale beboere. Ved indgangen til kirkegården var der et lille overdækket "shelter" med en besøgsprotokol, som vi skrev vore navne i.
Vi satte en sammenplantning i de danske farver ved Anders Lassens grav.

Efter hjemkomsten aflagde jeg et besøg hos Anders Lassens søster Bente Bernstorff med et billede af graven. Enkelte ældre læsere vil måske huske Bente som hovedpersonen i Suzanne Lassens børnebøger "Bente og skovens dyr" samt "Bente og fuglene". Anders Lassens mor Suzanne Lassen foretog efter krigen sammen med sin datter Bente en rejse til de steder, hvor sønnen havde kæmpet, og skrev en bog sin søn og denne rejse.[10]

Noter

1 Franz v. Jessen (red), *Danske i Paris gennem Tiderne*, Kbh. 1936.

2 J.L.Heiberg (red), *Breve fra P.A.Heiberg*, Kbh. 1883.

3 J.L.Heiberg, *P.A.Heiberg og Thomasine Gyllembourg*, Kbh. 1947 og Johanne Louise Heiberg, *Et liv genoplevet i erindringen*, I-IV Kbh. 1891-1892 og senere udgaver.

4 P. A. Heiberg, *Erindringer af min politiske, selskabelige og litterære Vandel i Frankrig*, Christiania.1830.

5 Johanne Louise Heiberg 1891-92.

6 Aase Nørrung, "Hvilesteder" kapitel 8 i *Paris Vide Verden*, København 2013.

7 Charles Chaplin, *My Autobiography*, New York 1964.

8 Thomas Harder, *Anders Lassens Krig*. Kbh. 2010

9 John V. Jensen, "Versöhnung über die Gräbern" *Kirkegårdskultur* 2011-12, 60-77.

10 Suzanne Lassen, *Anders Lassen – sømand og soldat*, København 1944.

Kirkegårdsdiger

Af Hans Lund
Arkitekt maa

I mange år færdedes jeg rundt i landet – mest det sydjydske – i forbindelse med arbejder på og ved kirker, sognehuse, velfærdsbygninger, kapeller og præstegårde – og en gang imellem også stendiger.

Stendigerne, kirkegårdsdigerne har så efterhånden bredt sig i min sagsoversigt, dels fordi sagstypen passer mig glimrende, nu jeg er i en alder, hvor det kan blive ønskværdigt eller nødvendigt at kunne lukke ned og blive pensionist, dels fordi digerne er blevet mere og mere spændende at have med at gøre.

Husby Kirke, Vestjylland. Kirkegårdens sydøsthjørne ud mod Klitvej. Foto: Hans Lund.

De har så ført til rigtig mange ture rundt i det jydske, og her bliver man mere og mere klar over, at selvom man finder kirkerne i mange sammenhænge og i mange udgaver og udformninger, så har de alligevel fællestræk i en grad, så man helt umiddelbart registrerer, at her ligger en kirke. Sommetider er kirkerne skjult mellem træer, men mellem dem ser man måske et stykke stendige, og så er den helt automatiske reaktion, at her har vi nok en kirkegård og nok også en kirke – for stendigerne omkring kirkegårdene er jo også et stykke "dansk standard". Og det er de så ikke alligevel – slet ikke.
For digerne er for det meste oprindeligt opbygget af de sten, der har kunnet findes lokalt, og nok ofte dem man samlede på markerne, når disse blev klargjort til ny afgrøde.

Og stenmaterialet er ikke ens rundt om i Danmark – der er forskelle fra egn til egn i stenenes udseende, formater og karakter, og dette afspejler sig i digernes karakter og udseende – og også byggemetoder – og hertil kommer der så, hvad der kan se ud til at være "mode" eller stil eller måske bare skik og brug i området. Det er ikke noget, man ser ved første øjekast, men erkendelsen af, at det er sådan, dukker op, når man beskæftiger sig med dem gennem nogle år, og der efterhånden opbygges et sammenligningsgrundlag.

I det efterfølgende er nævnt blot noget af, hvad dette har ført til – men det skal stå helt klart, at der ikke er tale om en systematisk udført undersøgelse af kirkegårdsdiger baseret på historie og arkæologi og viden om metoder og analysearbejder – det er simpelthen, hvad jeg har observeret, og hvor jeg er kommet til at drage konklusioner, bør de nok tages med et vist forbehold.

Sabro Kirke, Østjylland. Vestdiget med "skel" mellem to byggekarakterer. Foto: Hans Lund.

Husby Kirke, Vestjylland. Syddiget med små sten over større i bunden. Foto: Hans Lund.

Og sommetider ville en geologisk viden også have været hensigtsmæssig – og jeg har savnet et "sprog" – som når der kan ses et tydeligt skel i karakter og opbygning af et dige, og jeg blot kan give udtryk for, at noget er mere eller mindre "rodet" opbygget – og her kommer man så også ud i det lidt vanskelige område, at et teknisk set korrekt dige ikke nødvendigvis er smukt – eller omvendt – og hvordan beskriver man – brugbart – at diget skal være smukt?

Den meste markante digetype er den, der ses op langs vestkysten, hvor stenene har været få og små og ofte er så runde, at de kunne se ud til at have rullet rundt i havstokken. Dette har ført til diger opbygget af sten, der er så små, at de hverken lever op til gældende normer for stendiger eller burde kunne føre til et stabilt dige – men det er faktisk lykkedes mange steder, og de er endda blevet stående i ret lang tid.

Digerne er indimellem kun bygget af de små sten, men der ses mange steder en byggestil, hvor der i bunden står større sten, og så er der udfyldt mellem og over dem med små sten. Desuden er disse diger ofte ensidige med en græsklædt bagside – og det er en smuk løsning, der i øvrigt fører til færre udgifter, når digerne skal vedligeholdes eller omsættes.

Et par steder i de egne har jeg fundet ensidige diger, der vender "forkert" – men det har så vist sig at være dobbelte diger, hvor sandfygning har skjult ydersiden – og det er så også en del af historien (Thorstrup, Lydum, Hostrup, Alslev, Sønder Nissum, Husby, Gammel Sogn).

I det sønderjyske finder jeg store og meget brede stenfyldte diger – men det er nok især på de stenfyldte bakkeøer (Nustrup, Fole, Lintrup).

Thorstrup Kirke, Vestjylland. Syddiget med små sten over større i bunden. Foto: Hans Lund.

Alslev Kirke, Vestjylland. Syddiget med små sten med større i bunden. Foto: Hans Lund.

I et bælte tværs over Midtjylland kan der findes diger, der minder meget om hinanden i stenmaterialet – halvstore kantede og ret firkantede sten – og om det så er betinget af det foreliggende stenmateriale eller af "skik og brug", må vel være et åbent spørgsmål (Hundslund, Vedslet Hvirring, Underup, Hundstrup, Østbirk).

På den midtjydske østkyst og ude på Djursland og Mols finder man diger med højder ud over det sædvanlige – og de har i flere tilfælde vist sig at være opbygget med en central mørtelforstærkning – i Odder i form af en støbt kerne, men ellers nærmest som fyldet i middelalderkirkernes kassemure, og da de ofte er for høje i forhold til bredden, har mørtelforstærkningen været nødvendig. Desuden har de områder med skiftegang, og i det hele taget er der en del der tyder på, at de er bygget af murere (Odder, Vistoft, Hørning, Lyngby, Ørridslev, Mårslet, Malling).

Så er der digerne, der er sat i kløvede sten, og som man finder spredt rundt i landet – og det kan være fordi, at man så får de møjsommeligt indsamlede sten til at fylde ca. dobbelt så meget – men jeg tror nu snarere, at det er et "modefænomen" – og de står i det store og hele ikke ret godt, fordi de kløvede sten i sagens natur har en ret lille anlægsflade, og skridtet fra disse diger til de opmurede kløvstensmure er egentlig ret logisk.

Oprindelig havde jeg vel en ide om, at kirkegårdsdigerne ligesom markernes stengærder var blevet sat af lokale, måske af graveren, og det har da sikkert også ofte og også helt frem til i dag været sådan, men der kan visse steder findes tegn, der tyder på, at der også har været "digemestre" i omløb –

Sønder Nissum Kirke, Vestjylland. Meget små sten og enkelte større sten i bunden. Foto: Hans Lund.

Fole Kirke, Sønderjylland. Stort og stenfyldt dige med kløvede sten i front. Foto: Hans Lund.

som f.eks:
Det meget høje dige i Odder har nogle ret specielle karakteristika, der gik igen i vestdiget i Lyngby ved Grenå – små sten puttet ind i hullerne mellem de større. Desuden var begge diger usædvanligt høje og havde en form for "kerne", og begge steder var der områder med "skiftegang" – og alt i alt var der påfaldende ligheder af en lidt speciel karakter. Og østdiget i Hundslund syd for Odder findes næsten identisk ved Vedslet Kirke knap 7 km mod nord.

Sommetider når en kirkegård er blevet udvidet, kan det ses, at man har sparet – eller blot har været magelig – og har nedbrudt det gamle nu overflødige dige og fordelt stenene på det ny og længere dige, der så er blevet lavere – og et sted fremgår det tydeligt af et dige, at digebyggerne undervejs fuldkomment har mistet interessen for sagen. Man kan også finde steder hvor man har opgivet at vedligeholde en inderside og blot har væltet resterne og tildækket det hele med jord, så diget er blevet til et ensidigt dige.

Mange kirkegårde er blevet planeret ud på et tidspunkt, og her er det altid spændende, om diget står oven på det udplanerede fyld, om det står nede på oprindelig bund, eller om det ligefrem oprindelig har været et dobbeltdige, som man så blot har planeret ud mod – det betyder en del for omsætningen/reparationen af diget, og det kan under disse omstændigheder være en rigtig god ide at have kontakt med en geotekniker.

I forbindelse med omsætning af diger får Nationalmuseets kirkearkæologer ofte lejlighed til at undersøge digets fundering og dokumentere, om der er rester af en evt. ældre

Lintrup Kirke, Sønderjylland. Stort stenfyldt dige med front i marksten. Foto: Hans Lund.

Sdr. Hygum Kirke, Sønderjylland. Syddiget der er opført meget præcist i kløvede marksten på ydersiden. Foto: Hans Lund.

Odder Kirke, Østjylland. Højt dige med "støbt" kerne. Skiftegang i områder og små sten stoppet ind i "hjørner". Foto: Hans Lund.

Lyngby Kirke, Øst-Djursland. Højt dige med mørtel i kernen som i middelaldermurværk. Områder med skiftegang og med små sten stoppet ind i "hjørner". Foto: Hans Lund.

afgrænsning af kirkegården. Indimellem viser der sig overraskende forhold, – som i Hørning, hvor der under diget og de synlige bundsten lå et dybt "fundament" i meget store marksten, der endda var mørtlet sammen med en kalkmørtel – og der var intet i historien eller forholdene på stedet, der kunne forklare formålet med et så formidabelt fundament.

I Ørridslev viste det sig ved østdiget, at der stod det meste af en meter af det under terræn – men her kunne det måske forklares med, at kirkegården er blevet fyldt op og planeret ud, og at diget står på oprindelig bund – men der var, når det hele medregnes, faktisk tale om et ca. to m højt dige – hvilket så også matcher dele af vestdiget og bringer det i "klasse" med diget i Odder.
Og i Skrave viste det sig, at der under det ensidige diges front i kløvede sten, er dige/fundament ned til ca. en meter under terræn – og som i Hørning er der ikke rigtig nogen sammenhængende forklaring på dette.

Aal Kirke, Vestjylland. Front i meget små sten, oprindeligt tosidet, men bagsiden er væltet og jorddækket. Foto: Hans Lund.

Visse steder får man indtryk af, at kirkegården har sin oprindelige størrelse, og at alle diger derfor står i den oprindelige linjeføring, – det er ikke så tit, man møder dette, men de fleste steder står to eller tre diger dog i den oprindelige linjeføring, og ofte kan man aflæse de foretagne udvidelser i digernes stenmateriale, opbygning og karakter – og ellers viser kirkegårdskortene tit tydelige forskelle i indretningen af den ny og den gamle del.

Egens Kirke, Mols. Kirke og kirkegård er beliggende på en lille stejl bakke. Det naturlige terræn er blevet planeret ud hen mod diget. Foto: Hans Lund.

Ørridslev Kirke, Østjylland. Diget går ca 1 m under (nuværende) terræn, og der blev i gennemskæringen her fundet usædvanlig store sten. Foto: Hans Lund.

Jeg har dog svært ved at tro på, at et dige kan stå i meget mere end 150 år uden at blive omsat – men ved de omsætninger, der har fundet sted, har man nok af praktiske årsager brugt de oprindelige sten og har sikkert også ladet bundstenene ligge, og en jordkerne har nok også kunnet blive stående – så sandsynligvis vil digerne trods alt være rimeligt intakte.

Og hvornår begyndte man at hegne med stendiger? Jeg kunne forestille mig, at det er sket i takt med, at landbruget intensiveredes og effektiviseredes, og der derfor måtte samles sten fra markerne, så det blev en både naturlig og praktisk ting at hegne med stendiger.

En gammel menighedsrådsformand fortalte mig for mange år siden, at da han var ganske ung – og det er så op mod 100 år siden nu – da brugte de om efteråret, i oktober, november, når markarbejdet ellers var ved at være afsluttet, at sende karlene ud at samle sten på markerne og køre dem op til kirken – og når de så kom våde, kolde og forkomne hjem om aftenen, så var de mindre tilbøjelige til at forfalde til "druk og slagsmål".

Samme mand huskede, at en lokal havde begået selvmord, og efter mange overvejelser blev man enige om, at hun (det var den "sædvanlige" sørgelige historie) alligevel godt måtte komme i indviet jord, men helt nede i det ene hjørne – men hun måtte ikke føres ind gennem lågen, så kisten blev løftet over diget.

Alt i alt er kirkegårdsdiger ikke bare en måde at hegne på – de har både karakter og "personlighed" og også en del historie, og skal det give mening at vedligeholde og bevare dem, så bør man have Nationalmuseet med ind over arbejdet til at hjælpe med, så vidt det er muligt, at genskabe karakteren og forskellene og historien under omsætninger og reparationer.

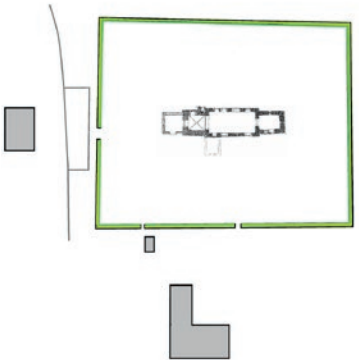

Skrave Kirke med en central placering på kirkegården. Digerne er meget ens, ensidige stendiger med udv. stablet front med en del kløvede sten og græsklædt bagskråning med hæk.
Tegning: Hans Lund.

Kirkegårdenes drift og udvikling

Af Elisabeth Hess Thaysen
Forhenværende kirkegårdsleder

Jeg er forhenværende kirkegårdsleder gennem 18 år og har en uddannelse med økonomi, ledelse og grøn drift. Jeg vidste straks i mit første job som kirkegårdsleder, at der her var tale om noget helt særligt. Kirkegårde, præstegårdshaver og kirkens ejendomme var for mig helt ny lærdom. Jeg måtte finde frem til de folk, der i årevis havde arbejdet med dette. Det lærte mig meget, men det lærte mig også, at jeg, hver eneste gang jeg foretog mig noget i de kirkelige anlæg, skulle tænke mig om en ekstra gang og igen konsultere dem, der ved mere end jeg.

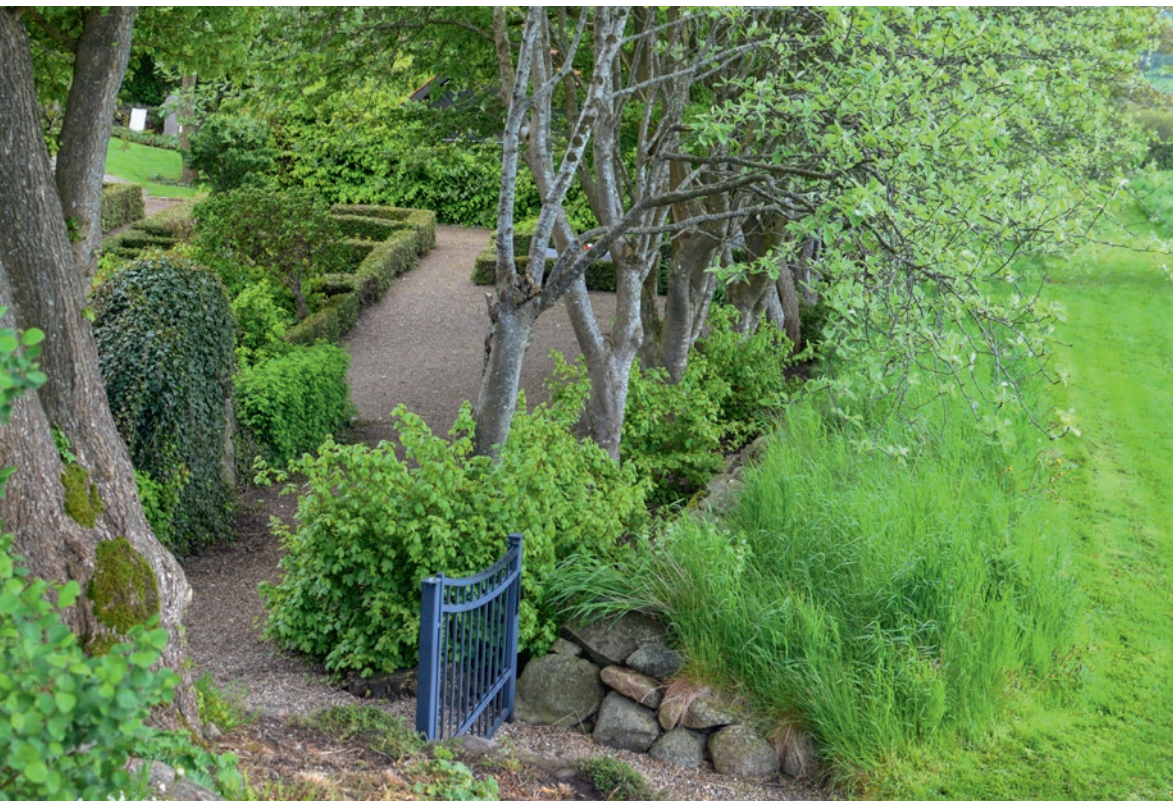

Højt græs, buske, træer og klatreplanter skaber en frodig helhed. Vining Kirkegård. Foto: Preben Skaarup

Jeg ønsker med denne artikel at slå på tromme for, at vi ikke prøver at opfinde den dybe tallerken mere end én gang ved, at vi lærer af folk, der kom før os, læser gamle artikler om emnet, dykker ned i vores 1.000 år lange lokalhistorie. Jeg nærer et dybtfølt ønske om, at vi bruger "de forhåndenværende søms princip", og ikke lader os rive med af vor egen tids tendens til overdrevne forkromede løsninger. Jeg synes, at vi skal turde fordybe os, smøge ærmerne op og tage fat på *langtidsplanlægningen*.

Jeg vil, som den gartnerøkonom jeg er, ud i vore nuværende anlæg og finde de penge, der ligger gemt under perlesten og i nidkær ukrudtsbekæmpelse. Lad os finde disse penge, så vi ikke i spareiver hovedkulds begynder at smide kulturarv og gravminder ud. Vi står overfor endog meget store ændringer på vore kirkegårde, så vi bør gøre os meget umage for ikke at ødelægge for meget.

Ukrudtsbekæmpelse – hvorfor det?

Danmark er et *skovland*, og det betyder, at hver gang man afdækker et stykke jord, så gror det dag og nat for at dække sig til igen med vækster. Vi kender det fra nedlagte militærområder, at jorden springer stille og roligt i skov, når man lader den helt urørt længe nok. Der er lavet meget interessante studier af dette.[1]

Traditionen med ukrudtsbekæmpelse af agerjord stammer fra Danmark som landbrugsland og indledtes allerede, da vi begyndte at rydde det første stykke skov for at opdyrke dette. Der har igennem alle disse århundreder været mange krummede rygge over dette arbejde, men i årene efter Anden Verdenskrig eksploderede brugen af kemiske ukrudtsmidler – de rene "vidundermidler", som passede godt med den for landbruget vigende arbejdskraft og de stærkt stigende lønninger op gennem 50'erne og 60'erne. Disse midler blev mere og mere avancerede og kunne både slå ukrudt og til sidst også ukrudtsfrø ihjel. Midlets handelsnavn var "Prefix" og blev i denne periode anvendt næsten overalt i offentlige anlæg og langs kilometervis af vore jernbanestrækninger. Denne kemi gjorde også sit indtog på mange af vore kirkegårde. Brugen af især Prefix, gjorde at man kunne passe en kirkegård med brug af f.eks. en lokal timelønnet landmand 12 timer pr uge mod 2 fuldtidsansatte i dag.

Bunddække med mælkebøtter – smukt alligevel! Lysabild Kirkegård. Foto: Elisabeth Thaysen 2019.

Vedligeholdelsen af bar jord og perlesten

Det var ganske givet i denne periode, at brugen af perlestensbelægning tog til i omfang. Jord, der tiltagende bliver sprøjtet for ukrudt, får et kedeligt og udpint udtryk. Perlestenene blev løsenet. De tiltagende store områder med *bar jord* og perlesten, der udvikledes i denne periode, skulle vise sig at blive meget omkostningstunge efter sprøjtecirkulæret i 1992, hvor det blev forbudt at anvende kemiske ukrudtsmidler i hele Folkekirken. Der skulle langt flere medhjælpertimer til for at klare sig uden kemi, når kirkegårdene havde så megen barjord. I løbet af få dage tittede de mange mælkebøtter op og distraherede den før så "jomfrueligt rene" overflade af perlesten. På billedet til venstre ses det med al tydelighed, at disse 10-20 velvoksne mælkebøtter, som gror lystigt i bunddækket af dværgmispel og storkenæb, ikke skæmmer så meget som de samme mælkebøtter ville have gjort i en belægning af *barjord* og perlesten. Det grønne klæder hinanden, og graveren kan vente til, der er tid til lige at håndluge, så arbejdspresset lettes.

Brugen af kemi ophørte, men de fleste kirkegårdsanlæg ændredes ikke nævneværdigt

Efter 1992 var manglen på ændringer i de kirkelige anlæg slående. I sprøjtefri havebrug anvender man jo bunddækkeplanter og gør alt for at minimere arealer med bar jord, og man bruger smalle slotsgrusgange frem for perlestensgange. Så det er klart, at omvæltningen med udfasning af kemi fra den ene dag til den anden, manglen på ændringer i anlæggene sammenholdt med de mange klager over ukrudt betød, at udgifter til lønninger og ligeledes maskiner steg støt op gennem 1990'erne. Larmende maskiner blev også noget, der tog til i omfang, da disse skulle prøve at modsvare nogle af alle de mange lønningskroner.

Jeg mærkede på min egen krop i mit første job som medarbejdende kirkegårdsleder, hvordan det var at overtage en kirkegård fra 1993, hvor mandskabsnormeringen bar stærkt præg af, at min forgænger – takket være "Prefix" – havde klaret at holde det rent over hele linjen hele tiden.

Pasning af stendiger

Vore stendiger, der ligeledes dengang stadig bar præg af kemiens letkøbte ordentlighed gjorde, at vi mange steder i 1990'erne måtte rende livet af os med græstrimmer, græsslåmaskine og hakkejern. Men heldigvis er der sket meget siden, vi kæmpede med at overtage disse meget ordentlige kirkegårde. På billedet herunder, som er fra juni 2019, kan man glæde sig over at digerne igen mange steder får lov at leve.

Levende dige på Egen Kirkegård. Foto: Elisabeth Thaysen, 2019.

Store arealer med tætklippet græs på vore kirkegårde

Man skal dog ikke tage fejl: vedligeholdelsen af tætklippet græs er næsten lige så plejekrævende som bar jord – klipning hver uge og trimning af kanter, ligeledes skæring af græskanter, vertikalskæring, gødning og fjerne blade. Den eneste formildende omstændighed er, at græs som grønt element efter min mening er pænere og mere miljøvenligt end bar jord og de kridhvide perlesten. Kortklippet græs er dog i modsætning til langt græs ikke insektvenligt.

Tætklippet græs bruges i stor stil på vore kirkegårde – ja alle steder. Det er nemt at forholde sig til. Plæneklipperen er en forholdsvis ny opfindelse, som først vandt indpas i midten af 1900-tallet. Før det blev græsset slået med le. I mange hundrede år har vore kirkegårde ligget i græs og urter. Urter og

blomster har der ganske givet være flere af i græsset dengang, hvor man som husdyrejer kunne være heldig at få retten til høslet på kirkegården mod at lave et stykke arbejde for kirken (se optegnelser fra kirkeværger 1600-tallet)[2] – det afklippede materiale blev altid revet væk og fjernet – nærmest som vor tids opskrift på at lave en blomstereng.

For at kunne forstå forskellen på disse typer plæner kan vi i Skibby Historiske forenings bog om præstegården i Skibby høre Provst Toftes hustru fortælle, at plænerne, da de flyttede ind, stadig blev slået med *le*.[3] Det gav, fortalte hun, et særligt smukt blomsterflor i plænerne. Efter at provsteparrets gamle havemand måtte holde op, var det ikke til at opdrive en havepasser, der kunne slå med le. Derefter blev plænerne slået med græsslåmaskine. Man kunne læse, at det betød, at de skønne blomster, som de tidligere havde haft i plænen, forsvandt.

Jeg vil mene, at klippet græs kan være nyttig som overgangsordning på vor tids mere og mere affolkede kirkegårde. Når de mange grave nedlægges, vil det være bedre, at de tomme parceller udlægges i græs, frem for at stå i hækomkranset tomhed. Tomhed for gravmæler, og dermed historier. I tilfælde, hvor man endnu ikke er kommet i gang med at få lavet eller implementeret en udviklingsplan, er græsset en udmærket overgangsordning. Men husk også at have langt græs af hensyn til variationen og insektlivet.

Udviklingsplaner – husk vores kulturarv og lad træerne bære vore kirkelige anlæg

De mange tomme grave og den deraf helt naturlige opløsning af 1800-talsanlæggenes mange hækomkransede kistegrave har på de affolkede kirkegårde medført behov for ændringer i kirkegårdsanlæggene. Vi ved efterhånden alle i dette forum, hvad en udviklingsplan er – det langsomme skuespil, hvor de mange spredte gravsteder over tid samles og giver plads til nytækning. Der skal være plads til arealer med mere ekstensiv pasning – og alt for store gravstedsarealer indskrænkes for at give plads til klart definerede rum af forskellighed.

Forandring skal der til, men når skuespillet varer mere end 50 år, er det efter min mening bedre at lave en udviklingsplan "light"[4], der sætter rammerne for, hvilke grave der skal

udfases over tid. En stillingtagen til træerne og plantning af disse så tidligt i forløbet som muligt.

Træerne skaber stemning over mere end hundrede år på vore kirkegårde

Træerne udgør en meget vigtig del af langtidsplanlægningen, hvorfor der skal udarbejdes en træregistrant og en plan for nye træplantninger i enhver udviklingsplan. For vi forgår, men træerne består.[5] Skiftende gravstedsformer, trends i tiden forgår, men træerne bliver tilbage og danner, som vi ser på billedet herunder fra Kværs Kirkegård, rammen om det hele – dette syn kan bære nok så megen forvildet skønhed og savner alligevel ikke nidkær ukrudtsbekæmpelse, for rammen er i orden, stemningen er sat.

For ved vi, hvor mange der er til at passe vore kirkegårde om 50 år? Et kirkegårdsanlæg, som er gennemtænkt med træer og rum, kan bære megen forvildet skønhed, fordi oplevelserne er så store. Det skal efter min mening til enhver tid tænkes ind i en udviklingsplan.

Gamle randtræer på Kværs Kirkegård markerer det kirkelige anlæg. Foto: Preben Skaarup, 2009.

Gravmæler og fredede grave er ikke en udgift – de er en rigdom!

Kulturarven og gravminderne skal tages meget mere alvorligt. Vi skal ikke tro på påstanden om, at det koster for meget at vedligeholde disse gravsten. Så vidt jeg ved, er der ikke nogen kirkekasse, der endnu er blevet tvunget til at restaurere et fredet gravminde, hvis ikke pengene findes til dette. Man kan jo faktisk bare lade dem stå og forvitre helt af sig selv. Det kan jo være, at ens efterkommere finder en løsning og finder evnerne til at søge private fonde og familier om dette. Når det gælder kulturarven, må vi åbne os udadtil mod museer, lokalmuseer, slægtsforskere og en hær af frivillige, som længe har arbejdet med dette emne, og som til enhver tid brænder for sagen.

Gamle gravminder på Haderslev Klosterkirkegård. Foto: Preben Skaarup, 2009.

Med hensyn til frygten for merudgiften til at passe selve den fredede grav, så kan jeg som gartnerøkonom berolige jer – det er et spørgsmål om tilplantning. Se på billedet herover af de spredte fredede grave, der står i et stedsegrønt bunddække, som vil gøre enhver graver overflødig, idet det kræver et minimum af pasning. Man bør ikke flytte gravmælet fra selve graven, hvis man har plads nok på sin kirkegård.

Lapidarier er og har været en nødvendighed på kirkegårde, der mangler plads til nye grave. De kan som sådant udført være meget smukke, men jeg vil mene, at opstillingen af lapidarier oprindeligt stammer fra bykirkegårde i tæt bebyggede områder. Kirkegårde, der ikke kunne udvides, da dette var tiltrængt. I disse tilfælde giver det god mening med et lapidarie, for dog i det mindste at bevare selve gravmælet.

Opreklamerede tiltag om "usikre gravsten" dræner os for midler til at bevare kulturarven

I disse år er der enormt fokus på sikring af gravsten. Det er gravstedsejerne selv, der skal bekoste sikringen af deres eget monument, men menighedsrådene skal betale sikringen af kirkens gravsten, som er bevarede. Det har afstedkommet, at man visse steder skynder sig at afhænde mange af disse gravsten, for dog at reducere antallet og dermed omkostningerne. Men jeg synes ikke, man behøver at skynde sig med at kassere disse meget frygtede fredede usikre gravsten. Når der nu er så megen fokus på lige netop denne usikkerhed, som kun er én ud af mange: farlige maskiner f.eks., som har en langt højere risiko. Da kunne man jo blot bruge den helt enkle løsning at lægge den usikre gravsten ned på nogle kraftige strøer (for at bevare gravmindet bedst mulig) med teksten opad – evt. plante en smuk klatreplante rundt om og lade tornerosesøvnen indfinde sig. Da vil vi overlade dette for vor tid så omkostningstunge problem til vore efterkommere, som sikkert har fundet en løsning til den tid. Vi bør til enhver tid efterlade de opgaver, som vi ikke selv formår at løse på en gennemtænkt måde, til vore efterkommere i tillid til, at der er nogen, der er dygtigere end os.

Det er, som om vor tid helt har glemt, at vi bare er et lille fnug i historien, og vi bør lade de opgaver, vi ikke selv formår, ligge uløste til vore efterkommere. Lad os passe på med alt for mange unødige udgifter og gøre os umage i det store arbejde, der ligger foran os, og som rækker langt ind i det næste århundrede.

Tænk langt ud i fremtiden – find din viden hos alle de mange, der ved bedre

Nidkær ukrudtsbekæmpelse, tætklippet græs, enorme flader af bar jord og perlesten koster millionvis af gode driftskroner, uden at det dermed har givet større skønhed eller oplevelser. Vi har i denne artikel hørt om, at tætklippet græs giver langt færre oplevelser end græs der er slået med *le*, og hvor det afklippede fjernes. – Når man nu alligevel er i gang med at tænke nyt, kan man jo også bare gøre det ved at gå tilbage i historien. Træerne er vores gave til vore efterkommere – vi når ikke at opleve det hele selv – men vi sørger for at *fremtidssikre* vores kirkegårde i mere end en forstand, når vi først og fremmest tænker træerne ind i det hele.

Gravminderne viste sig ikke at være dyre og besværlige, men at man i en tid med kæmpestore kirkegårdsarealer sagtens kan lade dem blive stående over den begravede, uden at det koster ekstra i pasning. Det giver vore kirkegårde mange besøgende, bl.a. lokalhistorikere, slægtsforskere, familier, kolleger og mange andre. Vi skal på den konto ikke være bange for at have mange flere *frivillige fredninger*, hvor vi selv beslutter at lade en grav stå, fordi vi gerne vil.

Det store arbejde omkring ændringerne med kirkegårdenes anlæg koster tid, eftertænksom rådgivning og mange penge til planer, planter og omlægninger. Vi skal slet ikke være så bange for lidt forvildet skønhed og et til tider klædeligt forfald i vore anlæg – en mere ekstensiv pasning skåner miljøet og frigør midler. Vi skal tænke os godt om før vi laver forkromede "skuffeprojekter", og snarere turde fordybe os, smøge ærmerne op og finde hjælp hos dem, der har arbejdet med dette i længere tid end os. Lad os påbegynde den langtidsplanlægning, der skal til, for ikke at ende med at omlægge til modeanlæg, der allerede om 50 år er gået af mode.
Med forandringen skal vi huske på, at kirkegårdene ikke er en park eller en have, men et helt unikt stykke kulturarv, som vi har i vores varetægt i en ganske kort periode, hvor vi hellere skal lade opgaven ligge uløst hen end gøre vold på kulturarven. Lad os bruge de forhåndenværende søms princip ved at åbne op til de utroligt mange foreninger – som eksempel Nordiske Kulturlandskaber som vil være relevant for vore mange landsbykirkegårde. Lad os åbne op og lære af forvaltninger som Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme, der med stor dygtighed forvalter samme elementer som vi. Lad os undgå at opfinde den dybe tallerken mere end én gang ved at bruge de dygtigste af vore egne fagfolk: kirkegårdsledere, gravere og kirkegårdskonsulenter. Lad os udvi-

Forfaldets æstetik på Thorshavn Kirkegård. Alle arealer undtagen stierne er dækket af grønt. Foto: Bent Jørgensen.

se ydmyghed overfor opgaven og forvente det samme af vores konsulenter.
Tidsånden ynder det hurtige og det smarte, det der glimter og giver popularitet lige nu og her. At følge trends eller smarte opskrifter giver dog ikke holdbare udformninger af anlæg, som skal kunne bære vore kirkegårde langt ind i det næste århundrede.

Litteratur

Bentsen, Lasse, "En dansk landsbykirkegårds økonomi i 1600-tallet", *Kirkegårdskultur* 2008-2009, 54-63.
Faurskov, Mette, "Kirkegårde, der taler til vores sanser", *Kirkegården*, august 2018, 6-9.
Looft, Henning, "Træer på Kirkegården" *Kirkegårdskultur*, 2015-16, 36-50.
Kryger, Karin "*Grøfter, tjørn og æbletræer*" Kirkegårdskultur 2015-16, 17-35.
Lange, Johan, *Levende Fortidsminder*, Kbh. 1972.
Larsen, Jimmy Munk og Jytte Nielsen, "Vorupør Gamle Kirkegård", *Kirkegårdskultur* 1916-17, 44-53.
Madsen, Britta Møller, *Succession fra græsland til skov*
– speciale Københavns universitet 1998.
Schaltz, Ulla, "Gravminderegistrering på Lolland-Falster – et kæmpe projekt" *Kirkegårdskultur* 2014-15, 36-47.
Skibsted, Charlotte "Tankefulde steder", *Kirkegårdskultur* 2008-09, 8-14.
Skibsted, Charlotte,"Kirkegårde med tradition og fornyelse", *Kirkegårdskultur* 2011-12, 90-101,
Tofte, Karen, "Præstegårdshaven i Skibby, *Hændt og Husket* 1, udgivet af Historisk Forening for Skibbyegnen 2001.
Varming, Erik "Om gravsten", *Kirkegårdskultur* 2011-1, 34-39.
Westergaard, Elof og Mette Fauerskov,"Kirkegården som seng", *Kirkegårdskultur* 2015-16, 9-16.

Noter

1 Britta Møller Madsen, *Succesion fra græsland til skov*, speciale Københavns Universitet 1998.

2 Lasse Bentsen, "En dansk landsbykirkegårds økonomi i 1600-tallet", *Kirkegårdskultur* 2008-2009, 54-63.

3 Karen Tofte, "Præstegårdshaven i Skibby, *Hændt og Husket* 1, udgivet af Historisk Forening for Skibbyegnen 2001.

4 Mette Fauerskov, "Kirkegårde der taler til vores sanser", *Kirkegården*, august 2018, 6-9.

5 Henning Loft, "Træer på Kirkegården", *Kirkegårdskultur* 2015-16, 36-50.

Fra kirkegård til park

I.C. Møllerparken i Esbjerg

Af arkivchef, cand.mag. Jørgen Dieckmann Rasmussen
Esbjerg Byhistoriske Arkiv

Et af de første indslag ved indvielsen af I. C. Møllerparken var at sætte springvandet i Vandstenen (eller Den Blå Sten, som den også kaldes) til at springe. Det var Esbjergs første springvand. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Den 22. juni 2013 indbød Esbjerg Fonden og Esbjerg Kommune til fest i byens centrum. Anledningen var indvielsen af byens seneste park, som Fonden forærede kommunen og borgerne i anledning af sin 50-års fødselsdag. Trods det ikke alt for gode vejr var fremmødet pænt stort, for det er ikke hver dag, Esbjerg får en ny park i centrum. Eller at en nedlagt kirkegård omdannes til park med mange af de oprindelige gravsten stående til minde om de pionerer, der var med til at lægge grunden til det Esbjerg, vi kender i dag.

Bysamfundets opståen

Da loven om anlæg af en havn ved Esbjerg blev vedtaget den 24. april 1868, forestillede ingen sig et større bysamfund vokse op ved den nye havn. Heller ikke selv om staten havde besluttet at lade den nye havn forbinde med en jernbane. Modsat i dag lavede man dengang ikke fremskrivninger af projektet og dets langsigtede konsekvenser. Den generelle forventning var, at når havn og jernbane var taget i brug, ville det hele falde til ro og stabilisere sig. Ingen kendte til omlægningen af dansk landbrug fra vegetabilske til forarbejdede animalske produkter som smør og bacon, ingen så industrialiseringen komme eller de store folkevandringer fra land til by samt til udlandet. Hvor hurtigt udviklingen gik på dette tidspunkt kan illustreres ved, at havnen i Esbjerg blev bygget som dokhavn, så store sejlskibe med køl kunne ligge sikkert ved kaj ved lavvande – men da havnen åbnede for trafik i 1874, havde nogle af skibene allerede skorsten og var dermed rykket en klasse op teknologisk set. Fremtidens vej.

I marts 1868, måneden før loven om en havn ved Esbjerg blev underskrevet, offentliggjorde Illustreret Tidende dette kobberstik af stedet, hvor den nye havn skulle anlægges. Dominerende var Esbjerg Kleve t.v., og til havs ses i forgrunden Fanøbåden med splitflag og i baggrunden et par everter, som var den dominerende skibstype i Vadehavet. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Formålet med havn og jernbane var først og fremmest nationalistisk – med krigen 1864 havde Danmark mistet sine havne på den jyske vestkyst. De lå i Husum, Tønning og Altona og fungerede stadig som før, men i Danmark var der ikke politisk stemning for at støtte "fjenden" med håndteringen af den danske landbrugseksport: Levende kreaturer til først og fremmest det engelske marked.

Allerede i 1865 blev der sat undersøgelser i gang for at finde den ideelle placering af en kommende Vestkysthavn, og interessen samlede sig hurtigt om Esbjerg, som på det tidspunkt var ingenting: Et lille, vestjysk landbosamfund på to gårde, tre huse og i alt 23 indbyggere. Tre ting talte for Esbjerg: For det første ville den nye havn ligge godt beskyttet mod det voldsomme Vesterhav bag Fanø og Skallingen, for det andet var der kort afstand (ca. 250 m.) fra kysten og ud til sejlrenden, og for det tredje kunne den store klint Esbjerg Kleve bidrage med materialer til det kommende havnebyggeri. Nogle af disse fortrin virker måske underlige på os i dag, hvor man f.eks. kan anlægge en metro under København uden tilsyneladende forhindringer, men den industrielle revolution var endnu ikke rigtigt kommet til Danmark, så redskaberne til projekt Esbjerg Havn var skovl, spade, hestevogn og trillebør. Alt, hvad naturen på stedet kunne bidrage med, spillede derfor en stor rolle. Var havnen f.eks. blevet placeret i Ribe, skulle der være gravet en kanal på ca. otte km.

Efter datidens forhold var der tale om et stort ingeniørprojekt med brug for mange hænder, og der strømmede da også mennesker til Esbjerg for at være med til projektet. Det fremgik tydeligt af folketællingen 1870, hvor der ud for rubrikken "Adresse" for hovedparten af personerne med bopæl i Esbjerg stod, at pågældende var "midlertidigt nærværende". Esbjerg-opholdet var ikke permanent – det med Esbjerg ville gå over. Og det til trods for, at Esbjergs befolkning var vokset eksplosivt på mindre end to år: Fra 23 til 470 personer. Og ikke nok med det – tilflytterne kom ikke blot fra nærområdet, men fra det øvrige Danmark, Norge og Sverige. Borgere fra hertugdømmerne og Tyskland fandt også vej til Esbjerg, der hermed blev et større integrationsprojekt. Der blev talt mange tungemål i den nye by. Og så måske det mest overraskende: Tilflytningen stoppede ikke, men blev ved og ved.

Kirke og sogn

Det lille ejerlav Esbjerg hørte i 1868 til Jerne Sogn med kirke og kirkegård i Jerne. Ordet lille blev snart misvisende, for med det store opbrud i den danske befolkning blev Esbjerg ét af de steder, der kunne byde på noget nyt. "I Esbjerg var der bedre muligheder", lød det over det ganske land, og ikke kun arbejdere til havnebyggeriet, men også folk med rod i andre erhverv kom til den nye by. "Projekt Esbjerg" udviklede sig i takt med samfundsændringerne i Danmark: Fiskeri, som ingen havde regnet med, kom hurtigt til at indtage en betydningsfuld rolle i byen, omlægningen af dansk landbrugseksport fra uforarbejdede produkter til bearbejdede animalske produkter som smør og blev hurtigt at se på havnen. Og landbrugets andelsbevægelse med mejerier og slagterier, som bredte sig som en steppebrand fra Vestjylland, producerede varer i god, ensartet kvalitet, der i store mængder blev udskibet til det engelske marked fra den isfrie Esbjerg Havn, der var blevet Danmarks port mod vest. Og de mange andelsmejerier i hele Danmark og andre, tilsvarende moderne virksomheder skabte efterspørgsel efter kul, der kunne importeres via Esbjerg Havn, som dermed kom til at stå centralt i den danske omstillings- og industrialiseringsproces. I 1875 var indbyggertallet 1.006 indbyggere, i 1880 1.529. I 1890 havde byen 4.111 indbyggere.[1]

Denne voldsomme stigning i indbyggertallet ramte ikke blot det kommunale område med skoler og veje, men også det kirkelige område, for alle kirkelige handlinger skulle foregå

i Jerne Kirke, sognets kirke. For de fleste esbjergensere betød det en spadseretur på tre km hver vej uanset vejret, og så kunne man opleve, der ikke var plads, når man endelige nåede frem!

Kamp for egen kirke og kirkegård

Allerede i slutningen af 1870'erne blev der holdt borgermøder i Esbjerg om at få egen kirke og kirkegård. Forslaget vakte ikke umiddelbart begejstring hos andre end esbjergenserne, men det var man ikke uvant med i byen, hvor man måtte kæmpe for alt bortset fra havnen og jernbanen. Skibsbygmester Th. Dahl, Poul Stockholm Breinholt og Morten Spangsberg arbejdede sammen om en løsning, så for at få sagen løbet i gang, tilbød Poul Breinholt at lægge pengene ud for et areal til kirke og kirkegård mod selv at få gravstedsindbetalingerne, indtil udlægget var hjemme. Hastværket skyldtes, at Esbjergs første byplan fra 1870 var ved at være fyldt ud, og skulle Esbjergs første kirke og kirkegård ikke komme til at ligge alt for langt ude på landet, skulle der handles hurtigt. Og det blev der: Et areal nord fra den nuværende Skolegade og ned til Norgesgade blev købt til formålet, og så kunne planlægningsarbejdet i det mindste gå i gang. For indbyggertallet blev som nævnt ved med at stige.

Fra køb af grund til kirke og kirkegård var der endnu et stykke vej, inden det blev virkelighed. For at det indkøbte areal kunne anvendes til kirkegård, var en godkendelse af sundhedsmyndighederne nødvendig. Embedslægen i Ribe konstaterede, at den påtænkte kirkegård lå uden for det bebyggede område, så han godkendte planen på den betingelse, at den sydlige tredjedel, der lå nærmest byen, blev beplantet med træer og ikke anvendt til gravpladser. Det skyldtes hensynet til byens brønde og generede ikke ansøgerne, for på den måde fik de en byggegrund til en kommende kirke. Kirkeministeriet godkendte planen og understregede, at der ikke ville blive bevilget penge af stiftsmidlerne til anlæg af en kirkegård.[2]

Herefter blev pladsen planeret og beplantet, og der blev foreløbig anlagt tre stier med gravsteder på begge sider. Udgiften til køb af jord og istandsættelse beløb sig til knap 3.000 kr., og en indsamling blandt byens borgere indbragte ca. 1.300 kr. Resten lagde proprietær Poul Breinholt ud mod til gengæld at få indtægten ved salg af gravsteder, indtil han havde fået

sit udlæg indfriet. Kirkegården blev indviet den 22. juli 1884 med begravelsen af stenhugger Johan Friedrich With. Han var én af Esbjergs pionerer – en af de mange, der var kommet til Esbjerg for at arbejde på havneprojektet i 1868 og yderligere én af de 16 familier, der slog sig ned i de såkaldte jordhytter på Bavnehøj og stadig boede der ved sin død.[3] Måske kan man ikke sige, at den nye kirkegård hurtigt blev populær, men i hvert fald blev ni afdøde esbjergensere med kirkeministeriel tilladelse flyttet fra Jerne Kirkegård til den nye kirkegård i Esbjerg inden for det første år efter kirkegårdens åbning.[4]

Vor Frelsers Kirke set fra Skolegade mod nord omkring 1888. Kirken blev indviet den 18. december 1887. Bag kirken skimtes kirkegården, som allerede var begyndt at fyldes. Ellers så man kun marker, hvor der er by i dag. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

I efteråret 1884 blev der forhandlet med Jerne Sogneråd om kirkegårdens drift. Der blev fastsat takster for gravstederne og lavet et regulativ samtidig med, at kirkegården blev tilskødet kommunen. Indtil videre fik Breinholt dog indtægterne, men i 1892 havde han fået sine penge hjem. Kirkegården gik herefter over til en kirkegårdsinspektion, der var udpeget af sognerådet. Den første bestyrelse bestod af pastor Bruun, skibsbygmester Th. Dahl og købmand Mads Jørgensen. De havde svært ved at få pengene til at slå til, for de modtog kun penge for gravsteder, så hvert år måtte Jerne Sogneråd yde tilskud til driften.

Kirken fulgte efter

Med kirkegården åbnet og i drift var opførelsen af en kirke og oprettelsen af et selvstændigt kirkesogn næste mål. Med den fortsat kraftige befolkningsvækst i ryggen følte nybyggerne, at de stod stærkt over for myndighederne i kirkesagen. Snart boede der flere borgere i den nye by end i resten

Da det begyndte at knibe med plads på Esbjergs første kirkegård, "hamstrede" blandt andre slagtermester Hertz et gravsted i 1892, for at familien ikke skulle ende med at blive begravet et andet sted – på det tidspunkt Jerne Kirkegård. Han fik derfor et gravsted i den daværende kirkegårds nordlige del ud for Norgesgade, som ses i baggrunden. Der blev dog først brug for gravstedet i 1901, hvor hustruen Caroline Hertz (1842-1901) døde. Foto: Torben Meyer, august 2019. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

af det gamle kirkesogn. Tilflytterne var aktive og energiske folk med klare ideer om, hvordan deres by skulle formes, og hvad den skulle kunne tilbyde borgerne. En kirke var blot ét af ønskerne. Borgerne vidste desuden, at de kun fik deres ønske opfyldt ved at stille sig selv i spidsen for projektet. Allerede i 1880 havde en gruppe esbjergensere derfor henvendt sig til Kultusministeriet (Kirke- og Undervisningsministeriet) for at få en kirke opført i Esbjerg, men ansøgningen blev afslået.

Fem år senere blev der gjort et nyt forsøg. Den 13. februar 1885 deltog ca. 200 esbjergensere i et møde på Hotel Spangsberg om en kirke i Esbjerg. Både sognepræsten og degnen ved Jerne Kirke støttede forslaget, for de havde virkelig fået deres sag for med byens vækst. I 1867 var der 21 fødsler i hele Jerne Sogn – i 1880 var tallet vokset til 106. Indbyggertallet i Esbjerg var nået op på næsten 2.000, og så mange mennesker kunne Jerne Kirke slet ikke rumme. Yderligere lå den næsten en halv mil væk, som man skrev i ansøgningen til ministeriet. Og da Esbjerg yderligere var "statens barn", var der kun rimelighed i statslig støtte til kirkesagen, lød et af argumenterne fra Esbjerg.[5]

Pengene blev også bevilget, men derimod kneb det med at få indsamlet de frivillige bidrag, som var en af forudsætningerne for projektets gennemførelse. Det lykkedes dog de ihærdige borgere at få styr på økonomien, så Esbjergs første kirke – Vor Frelsers Kirke – kunne indvies den 18. december 1887.[6]

Pladsmangel på kirkegården

Så hurtigt gik det med at fylde kirkegården, at kirkegårdsbestyrelsen allerede forudså udfordringer i fremtiden. Det

var faktisk også kendt i byen, for esbjergensere begyndte at "hamstre" gravsteder for ikke at "havne i det uvisse", som på dette tidspunkt ville være Jerne Kirkegård. Det gjaldt f.eks. slagtermester Martin Hertz, der købte sit familiegravsted i hvad der dengang var kirkegårdens nordøstligste hjørne. Der blev brug for gravstedet ved hustruen Caroline Hertz' død i 1901 – han selv fulgte først efter i 1919, men så blev de også begge begravet på kirkegården ved Vor Frelsers Kirke.

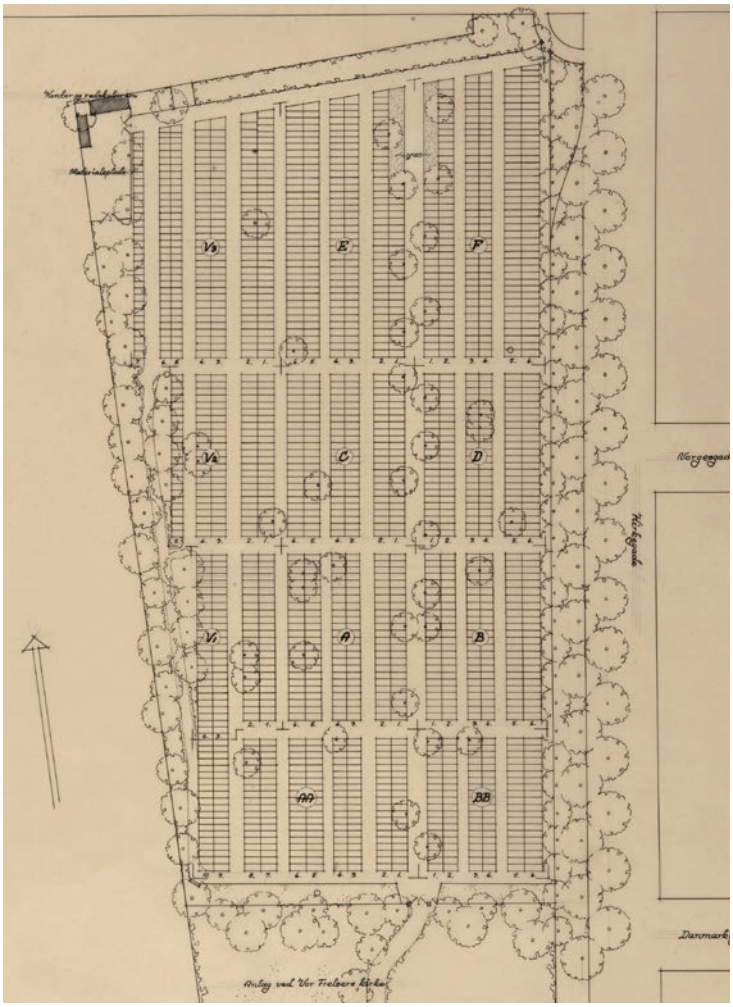

Plan over kirkegården ved Vor Frelsers Kirke i januar 1958. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

I et forsøg på at dække efterspørgslen besluttede kirkegårdsbestyrelsen i 1893 at købe, hvad der endnu var ledigt nord for kirkegården, men allerede i 1896 blev der købt syv tdr. land til kirkegård i den vestlige del af Esbjerg. Det var næsten lige så langt væk som Jerne Kirkegård, men inden

for kommunens grænser. Hermed blev grunden lagt til den nuværende *Kirkegården ved Gormsgade*, som mange Esbjergfamilier dengang helst ikke ville benytte på grund af afstanden fra centrum.

En af de kendte esbjergensere, som var ved at komme i klemme m.h.t. gravsted, var redaktør, byråds- og folketingsmedlem J. P. Sundbo. I 1919 havde han og hustruen den store sorg at miste en ugift datter. Gode kræfter hjalp familien Sundbo med at finde et familiegravsted på den ellers lukkede kirkegård, men Sundbo måtte bide i det sure æble og acceptere et gravsted så tæt ind på kirken, man næsten kunne komme – en kirke han som ateist ikke ville være medlem af.
Kirkegården ved Vor Frelsers Kirke havde under 600 gravpladser og ingen mulighed for udvidelse. I 1912 foreslog Esbjerg Byråd første gang at lukke for salget af gravsteder på kirkegården ved Vor Frelsers Kirke. Det var modigt, for i den lokale selvforståelse var det her, "rigtige esbjergensere" blev begravet – ikke store kunstnere eller landskendte personer, men alle de der havde ydet deres bidrag til at bygge det nye lokalsamfund op: Den første sognepræst, folkene der førte ordet og pennen for Esbjergs udskillelse fra Jerne Sognekommune, kromanden der med sin Strandby Kro og senere Hotel Spangsberg lagde hus til de borgermøder, hvor centrale politiske emner blev diskuteret og skudt i gang, hvad enten det handlede om kirke, retskreds, gadebelysning eller skole, som sognerådet ikke tog op af sig selv. Her lå også manden, der

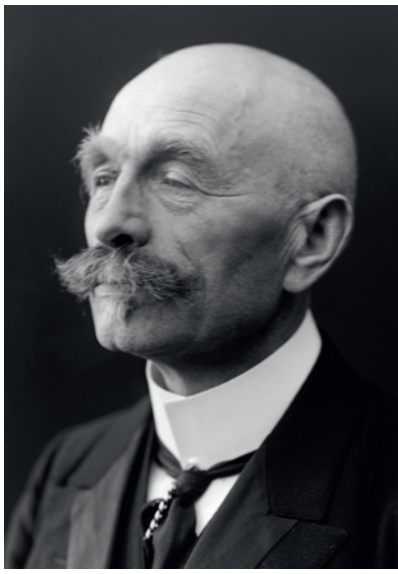

J. P. Sundbo kom til Esbjerg for at bygge den socialdemokratiske presse op. Han var ateist og var bl.a. aktiv på skoleområdet, hvor han var fortaler af at fjerne religionsundervisning fra skoleskemaet. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Udsnit af panorama over Esbjerg set mod nord fra Esbjerg Vandtårn. Kirkegårdens grund var da fuldt beplantet og uden plads til nye gravsteder. Ca. 1905. EBA 66829-070

byggede Esbjergs skolevæsen op og formede det. Glemmes må heller ikke gravstenen for manden, der førte afholdsbevægelsen til Esbjerg.

Den gamle kirkegård i sin seneste version inden endelig omdannelse til park. Bl.a. var hegnet blevet fjernet eller åbnet, så det føltes mere indbydende at gå ind på området. Gangsystemet var blevet omlagt, så det var enklere og ikke længere lignede kirkegårdens gangsystem. I forgrunden ses de to søjler, der tidligere havde båret portene ind til kirkegården. De blev senere bevaret, fordi de markerede kirkegårdens sydlige grænse. Esbjerg Byhistoriske Arkiv. Foto 2009.

Byrådet fremsatte forslag om at lukke kirkegården flere gange, men hver gang blev det mødt med mange indsigelser fra gravstedsejere og menighedsrådet ved Vor Frelsers Kirke. I 1975 fandt den sidste begravelse sted, så fra 1995 var kirkegårdsområdet udlagt som grønt område med gravstenene stående på de oprindelige pladser, mens f.eks. gange og hække omkring gravsteder blev fjernet og kun ét gravsted fortsat bevarede præget af gravsted. Det var I. C. Møllers gravsted, manden hvis formue senere betalte for den nuværende park.

Sådan gik der år efter år, uden videre skete ud over, at græsset blev slået, og efter nogle år blev der fjernet låger og dele af indhegningen for at lette adgangen til området.

Fra grønt område til park

Hvad der på længere sigt skulle ske med området, svævede i det uvisse, men der var flere interessenter. Allerede i 1970'erne gav den kulturhistoriske interesse sig til kende, idet en lokalhistorisk gruppe bestående af seminarielektor Verner Bruhn, museumsinspektør Aino Kann Rasmussen, Esbjerg Museum, og arkivleder Dorte Haahr Carlsen, Esbjerg Byhistoriske Arkiv, sammen med stadsgartner Niels Banke fik alle bevarede gravsten sikkerhedsfotograferet. Det skete i

1980, og en rapport med en kort biografi af nogle af de mest centrale personer på kirkegården blev udarbejdet.[7]

Bag dette initiativ lå der en tanke om bevaring og uden tvivl bevaring i en helhed med en parkkarakter – lidt á la Assistens Kirkegård i København, selv om monumenterne ikke kunne matche dem i national betydning. Første skridt mod at realisere en sådan plan var at få gravstedsejerne med på ideen, hvilket de heldigvis viste sig at være. Der kom kun positive tilsagn tilbage, selv om ingen kendte det endelige projekt, og bevaring af gravminder endnu var noget nyt – kirkeminister Mette Madsens lov om bevaring af gravminder kom jo først i 1986.[8]

Der skete dog ikke mere, for uenigheden om den fremtidige anvendelse var stor. Danmarksgades Skole så en mulig kompensation for de boldbaner, skolen havde mistet ved opførelsen af Esbjergs nye rådhus i 1968-1971. Menighedsrådet ved Vor Frelsers Kirke ønskede ikke boldspil og løb på den tidligere kirkegård og slet ikke en legeplads, som skolen også havde ytret ønske om. Derfor gik der mange år med en march på stedet.

Forslaget om en park kom fra en helt uventet kant. Nok så fremmende for virkeliggørelsen var, at forslagsstilleren også havde pengene med. Det åbner mange døre i en kommune med en anstrengt økonomi. Udspillet kom fra fhv. direktør Karsten Jørgensen, der var formand for Esbjerg Fonden, hvis kapital kom fra erhvervsmanden I. C. Møller, hvis gravsted stadig var det eneste bevarede på kirkegården. Som forbe-

Portræt af I. C. Møller er malet af Hans Henrik Henningsen. Originalen findes på Esbjerg Museum. Forretningsmanden I.C. Møller (1888-1973) stammede fra Esbjerg, men er mest kendt som direktør for koncernen Cold Stores, der havde kølehuse primært til opbevaring af kød i København og mange andre store byer i Danmark og Sverige. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Facadebillede af Hotel Spangsberg, som blev opført i 1875 af Morten Spangsberg. Facaden mod Havnegade blev udvidet i 1877. I 1882 blev der opført en teatersal, og i 1890 blev hjørnegrunden ved Stormgade bebygget. På billedet ses personalet uden for hotellet. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

N. J. Poulsen kom til Esbjerg i 1876, hvor han arbejdede på Frantz Lund Møllers Smedje, som han senere blev medejer af. Derudover var han dybt involveret i forskelligt i den nye by, bl.a. lokalpolitik, hvor han var sognerådsformand i 1898, inden byen blev købstad og fik kongevalgt borgmester. Han fortsatte dog som menigt medlem af Esbjerg Byråd. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

redelse til en henvendelse til Esbjerg Kommune havde han drøftet sine tanker med arkitekt Helene Plet fra Move Arkitektur (nu Plet Arkitektur), bl.a. også for at få en fornemmelse af, hvad en eventuel park ville beløbe sig til – og om man overhovedet kunne nå at gennemføre projektet, hvis kommunen var interesseret. Parken skulle nemlig være færdig til juni 2013, hvor Esbjerg Fonden ville markere sit 50-års jubilæum.

Der blev indkaldt til et møde med interessenterne i borgmester Johnny Søtrups mødelokale på Esbjerg Rådhus. Karsten Jørgensen fremlagde planerne, som Helene Plet efterfølgende foldede ud. Udgangspunktet var, at alle parkens gravminder skulle bevares, men ikke nødvendigvis på det oprindelige sted. Én af skitsens ideer var at skabe større sammenhængende græsområder til forskellige aktiviteter, f.eks. boldspil. Ønsker om mere faste installationer som legeplads med sandkasse, gynger og vipper var der ikke lydhørhed for. Til gengæld kom der et helt nyt forslag på bordet, nemlig vand. Det havde længe været efterlyst i byen. Modsat Odense og Århus har Esbjerg ikke en å løbende gennem centrum, så bl.a. fhv. turistchef Lise Retbøll havde i mange år talt varmt for et springvand eller noget lignende i Esbjergs centrum. Nu så det ud til, at dette ønske endelig kunne opfyldes.

Gennemgående var der stor opbakning bag forslaget om en park. Den kunne give byen endnu en "grøn lunge", noget der ellers næsten er umuligt at få i et allerede tætbebygget område.[9]

Det gravmindemæssige aspekt

Da bevaring af den tidligere kirkegårds gravsten var meget vigtig, blev der afholdt et møde mellem arkitekt Helene Plet, museumsinspektør Hans Mikkelsen, Nationalmuseet og mig som Esbjerg Kommunes kontaktperson i spørgsmål om gravminder. Som udgangspunkt var alle sten vurderet bevaringsværdige, så spørgsmålet var, hvordan de forholdsvis mange gravsten kunne placeres hensigtsmæssigt og forklarligt i forhold til hinanden. De skulle helst ikke ende stillet op på række langs muren ud mod Jyllandsgadegrundene, som nogen så som en løsning.

Ét af de første punkter på dagsordenen var så slet ikke gravminderne, men de to murede søjler, der oprindelig bar låger-

ne i indgangen til kirkegården fra Vor Frelsers Kirke. Lågerne var for længst blevet fjernet, men søjlerne markerede den oprindelige kirkegårds fysiske udstrækning mod syd, altså op mod kirken. Der blev hurtigt enighed om, at de skulle blive stående som vigtige markører af kirkegårdens rum.

Dernæst blev der drøftet emner som kirkegårdens kvarterer, afstand mellem mindesmærker over personer, der igennem livet havde haft et anspændt forhold, sten der skulle forblive stående isoleret og så endelig spredte sten, der kunne blive stående, hvis ikke det var nødvendigt at flytte dem for at skaffe plads til større, sammenhængende områder med græs.

De ledende pionerers kvarter

Som udgangspunkt var det vigtigt at fastholde de ledende pionerers kvarter. Det var bl.a. gravminder for personer som kro- og hotelejer Morten Spangsberg (1835-1891), direktør og sognerådsformand N. J. Poulsen (1853-1921), ekspeditør Poul Stockholm Breinholt (1825-1897) og læge Oscar Bruun (1848-1898). De fire var med i mange af byens store projekter. Morten Spangsberg var ejer af Strandby Kro, Jerne Sogns trafikale knudepunkt, før Esbjerg blev forbundet med jernbanen. Her stoppede dagvognen fra Ribe og Varde nemlig for at aflevere og opsamle rejsende og post til sognet. Var der rejsende til Fanø, skulle kromanden hejse flaget på kroens flagstang, så færgemanden i Nordby kunne se, der var ventende passagerer. Før Esbjerg Havn åbnede for trafik, var der ingen fast sejlplan til Fanø. Da udviklingen omkring Esbjerg Havn kom op i fart, måtte Morten Spangsberg til gengæld erkende, at Strandby Kro lå for langt væk fra havnen til, at gæster fandt derud. Derfor opførte han i 1875 et helt nyt hotel, Hotel Spangsberg, inde ved Esbjerg og flyttede sin bevilling dertil. Hotellet var i øvrigt den ene af de tre fleretagers bygninger i Esbjerg på den tid. Det var byens suverænt største samlingssted og derfor det oplagte valg, når der skulle holdes borgermøder i Esbjerg, også efter Morten Spangsbergs død. På hotellet blev spørgsmål som kirkegård og kirke vendt, der blev diskuteret gadebelysning i den nye by, Esbjergs udskillelse fra Jerne Sognekommune i en ny sognekommune, oprettelse af en retskreds med Esbjerg som centrum til erstatning for Skads Herred osv. Morten Spangsberg skabte med sit hotel det demokratiske forum for den lokale politik i Esbjerg. Nærmest det Esbjerg Sogneråd, man endnu ikke havde.

De ledende pionerers kvarter i I. C. Møllerparken. T.v. ses Morten Spangsbergs gravsten, yderst t.h. gravstenene for Oscar Bruun og frue. Den store sten ca. midt i billedet t.h. for stien er N. J. Poulsens. Gemt i busken er Poul Breinholts gravsten, og for foden af den ligger mindepladen for familien Breinholts tjenestepige, Marianne Nielsen, der havde gjort rejsen fra Mors til Esbjerg sammen med familien Breinholt og så fik den ære at blive begravet sammen med sit herskab. Foto: Torben E. Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Sammen med Poul Stockholm Breinholt og skibsbygmester Th. Dahl var Morten Spangsberg aktiv i kirkegårdssagen. De var med at finde grunden, men da det kom til betalingen for købet af de godt tre tønder land, var det den velhavende Poul Breinholt, der måtte åbne pungen.

Morten Spangsberg og Poul Breinholt både kendte hinanden og arbejdede sammen. Modsat Morten Spangsberg var Poul Breinholt ikke lokal, men typisk tilflytter. Faktisk blev han headhuntet af datidens store erhvervsmand C. F. Tietgen (1829-1901) til at bygge DFDS' eksport af levende kreaturer til England op – rederiet DFDS var også en Tietgenforretning, som ejeren gerne så blomstre for at få de penge hjem, han havde måtte lægge ud for at gøre havneprojektet i Esbjerg færdigt. Breinholt løste opgaven til perfektion og fik også selv udbytte af indsatsen i en sådan udstrækning, at han selv kunne optræde som sponsor i projekter som kirke og kirkegård.[10]

Landinspektør J. P. Madsens familiegravsted tæt ved de ledende pioner. Madsen selv udførte de fleste udstykninger i Esbjerg på den tid. I øvrigt var han mangeårig formand for Esbjerg og Omegns Plantningsforening samt formand for Esbjerg Husflidsforening og Esbjerg Afholdsforening. Selv om han var afholdsmand, blev han begravet forholdsvis tæt ved kromanden Morten Spangsberg. I 1906 skiftede familien navn til Mandal, men selv valgte han Madsen til sin gravsten. Foto: Torben E. Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Til gruppen af ledende pionerer hører også dir. N. J. Poulsen, der var én af de fire sognerådsformænd, Esbjerg Sognekommune havde i perioden 1894-1898, inden byen blev købstad og fik kongevalgt borgmester. Esbjerg Sogneråd var meget stridbart, og sognerådsformændene kom og gik – man nåede at have fire sognerådsformænd på fire år. Heldigt for dem var, at de bare skulle flytte ud til Jerne Sognekommune og bo der er par måneder for at blive frigjort fra deres politiske poster i Esbjerg. N. J. Poulsen var sognerådsformand det sidste år, inden Esbjerg blev købstad, og han fortsatte som medlem af det nye Esbjerg Byråd.[11]

Til de ledende pionerer hører også Esbjergs første læge Oscar Bruun (1848-1898). Han kom til byen som praktiserende læge i 1875 – året efter havnens åbning. I begyndelsen havde han svært ved at få patienter, da konkurrencen fra egnens kloge mænd og koner var hård, og det kunne være endt rigtig galt, da han efter knap et års tid i byen blev ramt at blåmuslingeforgiftning efter et besøg på Koldingkanten. Så mange relationer må han dog have fået i byen, at han kunne klare sig igennem og blive. Han vendte stærkt tilbage ved bl.a. at begynde at forske, og han blev den første esbjergenser, der skrev doktordisputats. Selvfølgelig om epidemiske sygdomme – det han så mest i sin klinik – og som også kom til at fylde i hans lokale virke og indsats. Han kæmpede for at løfte byens almene sundhedstilstand, og offentlig vandforsyning og kloakering blev nogle af hans politiske mærkesager. Plantningssagen var han også engageret i, og det var bl.a. hans fortjeneste, at den nuværende bypark fik løvtræer – den trætype savnede han og andre tilflyttere i det træfattige Esbjerg. Bl.a. på grund af hans indsats på det område blev Byparken kaldt Doktorens Anlæg i mange år. Som borger var han med i næsten alt, der rørte sig i byen. I levnedsbeskrivelsen til Ordenskapitlet udtrykte han det selv således: "Som en af de ældste Borgere i denne unge By har jeg havt den glæde at kunne medvirke ved næsten Alt, der har havt Betydning for Byen."[12]

Herredsfoged S. S. Jespersens gravsten i forgrunden, mens de ledende pionerers kvarter skimtes i billedets øverste venstre hjørne. Foto. Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Omkring de ledende pionerers kvarter findes bl.a. repræsentanter fra Esbjergs grundtvigske miljø, vel bedst repræsenteret ved malermester Jakob Broch.[13]

En vigtig person omkring de ledende pionerer var landinspektør J. P. Madsen (1848-1920). Han købte gården Nygård i 1876 og drev den sammen med sin kone, der var mejerske, indtil den i 1895 blev udstykket til bebyggelse. I stedet opførte han ejendommen Torvegade 62, hvor han selv flyttede ind og virkede fra, især m.h.t. udstykninger. Han var også involveret i Esbjergs såkaldte vilde byplan fra 1897 – den dækkede hele Esbjerg Sognekommune og rummede en by med 100.000 indbyggere.[14]

Jens Peter Sundbos gravminde (t.v.) er meget specielt og ville være vanskeligt at holde intakt ved en flytning. Også det talte for at lade det blive stående. Chr. Bruuns gravminde ses bag hækken t.h. i billedet. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Lidt uden for de ledende pionerers kreds står Sophus Severin Jespersen eller S. S. Jespersen (1845-1915). I 1893 blev han Esbjergs første herredsfoged og overtog ansvaret for den nye retskreds, der blev oprettet samtidig med ting- og arresthuset i Esbjerg. S. S. Jespersen kom så sent til byen, at han ikke havde mulighed for at præge byens udvikling særlig meget.

Dertil kom, at han var statsansat. Hans gravsten ligger derfor også i nogen afstand fra de ledende pionerer.

Modstandere i livet – afstand i døden

Nogle gravminder på kirkegården måtte helst ikke flyttes, for nogle af gravminderne var sat over folk, som ikke altid havde det lige harmonisk med omgivelserne. At redaktør Jens Peder Sundbo var én af dem vil næppe undre. Han kom til Esbjerg for at bygge den socialdemokratiske presse op og blandede sig som partiets udsendte i lokalpolitik, hvor ikke mindst skolespørgsmål og børns vilkår havde hans store interesse, og hvor han tydeligt viste sit engagement. Han mente f.eks. ikke, det var folkeskolens opgave at undervise i kristendomskundskab – det kunne klares i Søndagsskolen, hvor Esbjerg havde Danmarks største med 1.400 deltagere. Timerne i folkeskolen skulle bruges til undervisning i læsning, skrivning og regning, mente han. For at børnene ikke skulle gå i skole på tom mave, var Sundbo med til at indføre en skolebespisningsordning med morgenmad og frokost. En skolelægeordning, som fulgte elevernes vækst og helbred, stod også på hans program. Viste skolelægens undersøgelser, at børn var undervægtige eller ikke havde det så godt hjemme, blev de måske anbefalet at komme på sommerkoloni – i 1913 købte Esbjerg Kommune en ejendom i Sønderho på Fanø og indrettede den til feriekoloni for kommunens skolebørn. Mindre populært blandt børnene var nok skoletandlægeordningen fra 1907, men senere har de nok været taknemmelige for den kommunale indsats. Også voksnes uddan-

Sognepræst Chr. Bruuns gravsten har relieffet vendt mod kirke og missionshus. J. P. Sundbos gravsten er derimod ikke inden for synsfeltet. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

nelse havde hans opmærksomhed – han var idémanden bag oprettelse af Esbjerg Arbejderhøjskole i 1910, Danmarks første af sin art.

Derimod nævnte han aldrig, at hans kone Karen var jordemoder. Dermed var Jens Peder Sundbo jordemodermand, men det passede næppe så godt med hans selvforståelse.
Med sit engagement og sine stærke synspunkter var konflikter med andre i samtiden vanskelige at undgå. Den kongevalgte borgmester Jørgen Lyngbye var et oplagt mål for den diskussionslystne Sundbo, så der fortælles om byrådsmøder, der varede til kl. 03 og 04 om morgenen, da borgmester Lyngby også gerne ville have det sidste ord.

Ellers var det Christian Bruun (1852-1926), Esbjergs sognepræst, der oftest måtte stå for skud. Christian Bruun var formand for skolekommissionen, og dér udspandt sig bl.a. diskussionerne om kristendomskundskab på skoleskemaet.[15] I den diskussion var Chr. Bruun i lidt af et dilemma, for han var også formand for Søndagsskolen, men "af det gode" får man jo sjældent for meget, så Chr. Bruun talte for kristendomsundervisning begge steder. Sjældent så man J. P. Sundbo og Chr. Bruun optræde officielt sammen, men i annoncer om indsamling til "De Trængendes Jul" figurerede begges navne – dog med størst mulig afstand mellem hinanden.[16]

Af hensyn til den fortsatte ro på kirkegården lykkedes det at bibeholde de to gravstens oprindelige placeringer, så "de to herres blikke ikke mødes på kirkegården."

Redaktør Frederik Petersens imponerende gravsten i I. C. Møllerparken i tidstypisk skønvirkestil. Foto: Torben Meyer, 2015. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Skoleinspektør Nis Kristian Langvads gravsten. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Venner og meningsfæller rejste en stor gravsten for Frederik Petersen (1861-1913), der var redaktør af Venstreavisen *Esbjerg Avis* (i dag dagbladet *JydskeVestkysten*). Gravstedet ligger påfaldende langt væk fra én af hans store modstandere i livet, redaktør J. P Sundbo fra Vestjyllands Socialdemokrat, som konsekvent kaldte ham for "Frederik Forkert". Sundbo ligger begravet uden for billedets venstre del og næsten helt inde under kirken. Det var dog hans eneste valg i 1919, da han skulle finde et gravsted til sin datter på kirkegården inde i byen og ikke ude på Kirkegården ved Gormsgade. Afstanden til Frederik Petersens gravsted blev således en tilfældighed, men en god historie. Foto: Torben Meyer, 2019. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Tilsvarende bibeholdt overlærer Nis Kristian Langvad (1843-1912) sin fred på kirkegården. Han kom til den første kommunale skole i Esbjerg som lærer i 1877 og blev efterfølgende overlærer, senere skoleinspektør og dermed den ansvarlige for skolevæsenets udbygning og udvikling – i samarbejde/dialog med J. P. Sundbo og Chr. Bruun så godt det nu lod sig gøre.[17] Hvor de to sidstnævnte begge blev begravet tæt på kirken, fik Langvad ved sin kones død i 1904 et gravsted næsten så langt væk fra kirken som muligt. Dermed var der på forhånd lagt afstand til Bruun og Sundbo, som begge endte med at blive begravet tæt ved kirken.

I nogle tilfælde skyldtes afstanden mellem gravsten vilkårlige faktorer, men med den lille risiko for overfortolkning er historien alligevel god. Det gælder f.eks. det imponerende gravminde, venner rejste over redaktør Frederik Petersen, der sammen med sin kone Andrea ejede og drev først *Esbjerg Folkeblad*, senere *Esbjerg Avis*, der endte med at udvikle sig til dagbladet Vestkysten og nu dagbladet *JydskeVestkysten*. Den partipolitiske kamp på landsplan slog også hårdt igennem i den lokale presse og kom bl.a. til udtryk ved, at redaktør J. P. Sundbo fra *Vestjyllands Socialdemokrat* yndede at kalde sin kollega Frederik Petersen for "Frederik Forkert". På kirkegården fik Frederik Petersen dog fred – afstanden til Sundbo er stor, stenene vender begge to ud mod Jyllandsgade, og

på relieffet kigger Frederik Petersen væk fra såvel kirke som Sundbo og sognepræst.

Frederik Petersens gravsten er også interessant i en anden sammenhæng. På parkvandringer spørges ofte, om ikke der i I. C. Møllerparken findes gravsten for betydningsfulde kvinder. Andrea Petersen, f. Küker, (1864-1927), kan være et kvalificeret bud på det, for efter mandens død drev hun avisen videre, inden hun i 1917 solgte den til aktieselskabet bag dagbladet *Vestkysten*.

Marianne Nielsens gravsten ved familien Breinholts gravsten i 1980. På pladen står: *Marianne Nielsen, f. Vestervig 24. sept. 1840, d. Esbjerg 6. feb. 1914. Hun tjente familien Breinholt i trofasthed fra 1. maj 1866 til sin død.* Foto: Brian Kristensen. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Peder Hansens gravsten står i ensom majestæt som minde om en betydningsfuld social indsats i Esbjerg og på landsplan. Kromand Morten Spangsbergs gravsten står i nærheden af det store træ t.h. i billedet. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Andre fortællinger der skulle bevares

De bevarede gravsten fortæller mange andre historier, som ikke skal fremhæves her, men næsten hver sten rummer oplysningerne om fødested historien om en person, der brød op fra fødeegnen og søgte lykken et nyt sted. Her fandt pågældende så en ægtefælle, som også var søgt mod Esbjerg. Kun få er født lokalt. Parkens gravminder giver dermed et udmærket grundlag for undervisning i geografi og demografi.

Apropos geografi er der også de mere specielle fortællinger, f.eks. om de sønderjyder der før genforeningen rejste fra hertugdømmerne mod nord. Den svenske indvandring til Danmark er også repræsenteret, for svenskerne var i endnu højere grad end danskerne i opbrud på denne tid.[18]

Der er såmænd også et eksempel på et herskab, der flyttede sit tyende med til den nye by. Poul Breinholt boede på Mors, da Tietgen headhuntede ham til jobbet i Esbjerg. Med sig

T.v. gravstenen for Niels M. og Kirstine Gram. T.h. gravstenen for deres søn Okke Br. Gram, som var præst i Tim og Madum sogne, da han døde af bughindebetændelse i 1934. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

tog Poul Breinholt familiens tjenestepige Mariane Nielsen, som var blevet fæstet den 1. maj 1866. Hun blev hos familien resten af sit liv og blev begravet i familien Breinholts gravsted, dog med egen gravsten.

Afholdsbevægelsen stod stærkt i Esbjerg, og afholdslogerne eller afholdsselskaberne var mange. Deres navne var optimistiske: Håbets hjem, Hjemmets Vel og Frihedstemplet. Tidligere borgmester Moten Mortensen mener, at der var ca. 2.800 organiserede afholdsfolk i Esbjerg omkring 1900. Det svarede til ca. 22% af indbyggertallet, hvilket er mange sammenlignet med landsgennemsnittet på 7%. Lokalhistorikeren Verner Bruhn vurderer, at afholdsbevægelsen var den største, folkelige bevægelse i Esbjerg, og at dens betydning var stor, selvom foreningerne jævnligt måtte "stryge en broder" af medlemslisten. Deres aktiviteter var også omfattende, for der blev afholdt foredrag, teaterforestillinger, udflugter og agitationsmøder.[19]

Edith Nielsens gravsten i I. C. Møllerparken er fortællingen om hvor farligt, det kunne være at stikke sig på en nål før penicillinets fremkomst. Foto: Torben Meyer. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Afholdsbevægelsen er også smukt repræsenteret i I. C. Møllerparken med Peder Hansens gravsten, som taknemmelige ordensfæller rejste.

Den tid er fjern, hvor børn ved konfirmationen rykkede fra afholdslogens børneloge op i voksenlogen ved at få et med-

lemskab i konfirmationsgave. Afholdssagen i Danmark står ikke stærkt i dag, og i Esbjerg er der ikke længere aktive loger. Det er derfor næsten symbolsk, at Peder Hansens gravsten i dag står ene og forladt i I. C. Møllerparken – i god afstand fra kromand Morten Spangsbergs gravsten.

I.C. Møllerpladsen i I. C. Møllerparken i Esbjerg i juni 2013, samme måned som parken blev indviet. Foto: Torben Meyer.

Der er også sikret bevaring af gravsten, der rummer fortællingen om tidlig social mobilitet. Niels M. Gram (1871-1953) var møllersøn fra Endrup, men gik andre veje. Som 25-årig blev han ansat på Esbjerg Andels Svineslagteri, hvor han begyndte som ekspedient og arbejdede sig op til en stilling som forvalter, en stilling han havde til sin pensionering i 1939. I 1927 måtte han begrave sin hustru Kirstine Gram (1868-1927). Syv år senere, i 1934, måtte han begrave sin søn Okke Br. Gram (1895-1934). Efter at være blevet student fra Esbjerg Statsskole læste han teologi ved Københavns Universitet. Derefter arbejdede han ved K.F.U.M. i København. I 1920 blev han sognepræst for Tim-Madum menigheder, men døde allerede i 1934 af bughindebetændelse, kun 40 år gammel. Menighederne i Tim og Madum Sogne rejste stenen i Esbjerg for deres afdøde sognepræst.

Vinterstemning i I. C. Møllerparken med Vor Frelsers Kirke i baggrunden, januar 2014. Foto: Torben E. Meyer.

Død af betændelse – ja, medicinhistorie gemmer der sig også bag gravmindernes fortællinger. Ved hver eneste parkvandring gør det korte stop ved Edith Nielsens ganske almindelige gravsten et stort indtryk, og eftertænksomheden sætter ind. Edith Nielsen (1908-1934) var gift med bagermester Stig Nielsen i Danmarksgade 23. Hun stak sig på en nål og døde et par uger senere, kun 26 år gammel. Hvad har penicillinet dog ikke betydet.

Legende børn ved springvandet Den Blå Sten, juli 2013. Foto: Jørgen Dieckmann Rasmussen.

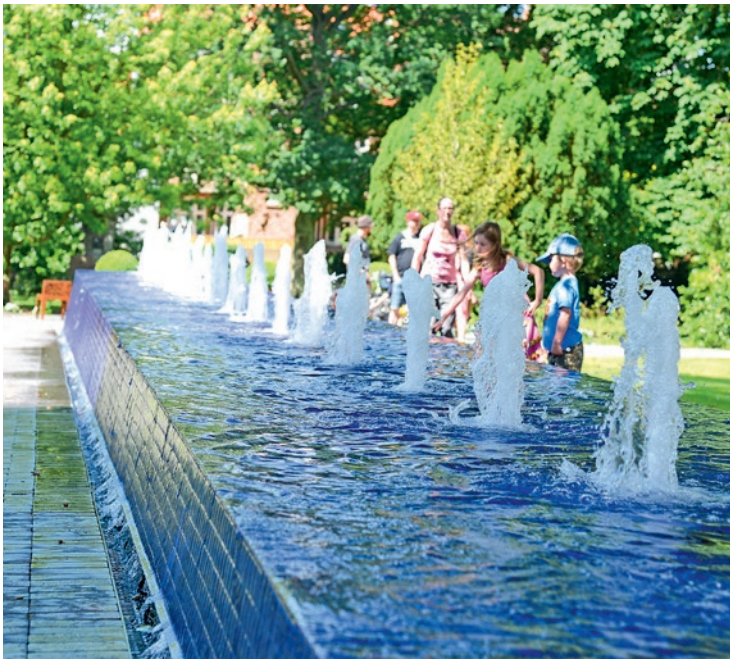

Parken skabes

Overvejelserne om stenenes placering var således mange, og i efteråret 2012 gik arbejdet med anlæggelsen af parken i gang. Det var omfattende, for ud over flytning af ganske mange gravsten skulle de alle sammen sikres med gode og stærke fundamenter, så de ikke væltede eller kunne væltes. I midten af november var arbejdet i en god gænge, og alle var fortrøstningsfulde. Støbearbejdet på vandkunsten *Den Blå Sten* var godt undervejs, gravsten blev taget op og lagt hen med henblik på genplacering eller flytning.

Cyklister og fodgængere på I. C. Møllers Plads i I. C. Møller Parken under DGIs landsstævne i Esbjerg i juli 2013. Foto: Jørgen Dieckmann Rasmussen.

Men så bankede vinteren pludselig på. Med udgangen af november satte frosten ind, og den varede næsten til udgangen af april 2013. Snefaldet var begrænset, men kulden gjorde det svært for anlægsarbejderne at lave jordarbejde, og arbejdet med *Den Blå Sten* blev i perioder sat i bero. Frosten var simpelthen for hård. Med en koncentreret indsats lykkedes det dog at få parken klar til åbningen den 22. juni 2013.

Den færdige park

At vejret på åbningsdagen ikke var det bedste, kunne der ikke gøres meget ved, men deltagerne kunne både se og fornemme, at indsatsen havde gjort en forskel. Der var kommet nye genveje i centrum med mulighed for at nyde bl.a. de store, gamle rododendron, som med deres blomsterflor fylder parken med skønne blomster i mange farver i forsommeren.

Inventaret er anderledes end andre steder i Esbjergs byrum – det er fra det italienske firma Metalco. Og på Solpladsen i parkens nordlige ende er der mulighed for at nyde solen fra tidlig morgen til sen aften.

De mindre klasser i Danmarksgades Skole og Sankt Nikolaj Skole har taget parken til sig og bruger den bl.a. til rundbold og motion. Der skydes genvej gennem parken af mange mennesker, som næppe ellers ville have gået ind over en kirkegård. Selv om vinteren, når der kun er isblomster at se, vidner mange fodspor på parkens gange om flittig brug.

En attraktion i sig selv er Vandstenen eller Den Blå Sten. Vand har i sig selv en dragende kraft, og på varme sommerdage bruger byens børn den nye bademulighed i centrum. Kommer grupper af unge mennesker forbi i festlige sammenhænge, kan lettere opstemte deltagere godt ende på Den Blå Sten. Vandet springer dog ikke altid – dels er der kun vand i anlægget fra 1. maj til 1. oktober, dels er anlægget slået fra på dage med kraftig blæst for at minimere vandspildet. Springvandet kan dog aktiveres for en kortere periode med en smsfunktion.

Den 18. december 2015 skete der yderligere nyt i I. C. Møllerparken, idet Esbjerg Fonden opgraderede parken ved at lade den oplyse, så den blev et mere trygt sted om aftenen.[20]

Tilbage står så den bredere formidling. Foreløbig er der modtaget 25.000 kr. til opgaven, men der er et stykke vej endnu, inden fortællingen om menneskeskæbnerne bag parkens gravsten er faldet på plads.

Noter

1 Esbjergs befolkningstal i Esbjerg Leksikon på www.esbjergkommune.dk

2 Bruhn, Verner, *Kirkeliv i Esbjerg. Vor Frelsers Kirke i 100 år*, Esbjerg 1987, 31ff.

3 Alkærsig, *Søren, Esbjerg havn og by*. Bd. II. Esbjerg 1914, 65 og Bruhn, Verner, Esbjergs historie bd. 2. En by bliver til. Esbjerg 1994, 243.

4 Bruhn, Verner, *Kirkeliv i Esbjerg. Vor Frelsers Kirke i 100 år*, Esbjerg 1987, 33.

5 Ibid, 14ff.

6 Ibid.

7 Rapporten findes i Esbjerg Byhistoriske Arkiv, og stenene fra 1980-gennemfotograferingen er tilgængelige online via EBA-mediearkiv.

8 Lov nr. 268 af 22. maj 1986 om folkekirkens bygninger og særligt bevaringsværdige gravminder.

9 Mødet er refereret efter hukommelsen – jeg deltog som repræsentant for gravstensregistratorerne.

10 Bruhn, Verner, *Kirkeliv i Esbjerg. Vor Frelsers Kirke i 100 år*, Esbjerg 1987, 31ff og Bruhn, Verner, *Esbjergs historie* bd. 2. En by bliver til. Esbjerg 1994, 151.

11 Levnedsbeskrivelse i Ordenskapitlet, renskrevet og publiceret på www.esbjergbyhistoriskearkiv.dk under menuen Søg i arkivet, Personer, Erindringer, Poulsen, Niels Jørgen.

12 Levnedsbeskrivelse i Ordenskapitlet, renskrevet og publiceret på www.esbjergbyhistoriskearkiv.dk under menuen Søg i arkivet, Personer, Erindringer, Bruun, Oscar Jacob Ludvig samt Lauridsen, John T. Oscar Bruun. Læge i pionertidens Esbjerg. Esbjerg 1996. Passim.

13 Broch, Jørgen, *En håndværkerfamilie i Esbjerg. Familien Broch – Fra Middelfart over Bogense og Kolding til Esbjerg*, Esbjerg 2008.

14 Bruhn, Verner. Esbjergs historie bd. 2. En by bliver til. Esbjerg 1994, 113.

15 Adolphsen, Werner, *En by og dens skole. Folkeskole i Esbjerg 1868-1994*, Esbjerg 1997, 31ff.

16 Annonce i Esbjergs aviser december 1906, se EBA Mediearkiv 22481-070.

17 Adolphsen, Werner. Op.cit. passim.

18 Håkonson, Mathias Christian, *Esbjerg – barndommens by: En snedkers erindringer fra tiden omkring århundredskiftet*, Esbjerg 1978.

19 Bruhn, Verner. Esbjerg – by og borger. Dagligliv ved århundredskiftet og i trediverne. Esbjerg 1972, 95

20 *JydskeVestkysten* den 19. december 2015.

En umistelig kirkegård bliver bevaret

Af Landskabsarkitekt Mette Fauerskov
Kirkegårdskonsulent i Ribe Stift
Møller & Fauerskov Landskabsarkitekter

Nordby Kirkegård bliver bevaret

Én af vores i særklasse bevaringsværdige kirkegårde er nu sikret for fremtiden, efter at Samsø Menighedsråd og Aarhus Domprovsti har godkendt en bevaringsplan for Nordby Kirkegård på Samsø. Eksemplet er enestående, fordi provsti og menighedsråd er enige om, at kirkegårdens særlige kulturværdier kun kan fastholdes ved at acceptere, at driftsomkostningerne på dette sted fortsat vil være højere end på en gennemsnitlig kirkegård.

Kirkegården er et bemærkelsesværdigt eksempel på en nu næsten forsvundet gravstedskultur, hvor hvert gravsted har sin egen hæk langs alle fire sider og er adskilt fra nabogravstederne af meget smalle stier. Strukturen, der kun findes på én anden kirkegård her i landet, peger tilbage på tiden før de store reguleringer i midten af 1900-tallet, hvor det var den enkelte gravstedsejer, der forestod etablering af gravstedshækken. Gravstederne er meget små, og de danner tilsammen en tæt mosaik af grønne og farvede enheder, der giver mindelser om renæssancens parterrehaver. Den unikke struktur, hvor også den historiske tradition med østvendte gravminder er fastholdt, er med ganske få undtagelser intakt i dag. Det er årsagen til, at kirkegården er bevaringsværdig i sin helhed.

Argumentet for at bevare kirkegården er således primært de historiske kvaliteter, men det må også fremhæves, at kirkegården besidder betydelige landskabsarkitektoniske kvaliteter. Anlægget er i udpræget grad horisontalt med en helt grøn og plantedækket flade. Den horisontale kvalitet understreges af det vidtstrakte udsyn til det omgivende landskab og hav, der kun brydes af den afgrænsende mur og randtræerne, der definerer kirkegårdens rum og adskiller "ude" fra "inde". Det ensartede og sirligt passede dynamiske mønster

Nordby Kirkegård med dens unikke gravstedsstruktur, hvor hvert gravsted har sin egen hæk langs alle fire sider. Foto: Mette Fauerskov, 2017.

af hække og frodig gravstedsbeplantning danner en tæt komposition af små rum og mellemrum på fladen, der i sjælden grad udgør en harmonisk og fredfyldt helhed, der samtidig er rig på detaljer. Og selvom gravstederne har forskellig størrelse, opleves de ganske ens, hvilket understreges af gravmindernes ensartede orientering. Det inviterer den besøgende til en oplevelse af et anlæg, der står som en fysisk manifestation af, at vi mennesker er lige i døden.

Luftfoto af Nordby Kirkegård med angivelse af udvidelser. DDO, © COWI, 2016.

Nordby Kirkegård

Det kirkelige anlæg i Nordby består af en middelalderkirke og -kirkegård, der ligger frit i landskabet sydvest for Nordby. Fra anlægget, der er omgivet af marker og er synligt på stor afstand, er der en storslået udsigt mod øst, syd og vest og over farvandene på begge sider af Samsø. Kirkegården er udvidet i sydlig retning i 1862 og i 1930-31, og hvor der i dag kun er gravsteder syd for kirken, viser ældre fotos og et kirkegårdskort fra 1924, at der tidligere har været gravsteder på hele arealet.

Den bevaringsværdige gravstedsstruktur

Gravstedsstrukturens alder kan ikke fastslås præcist. Et postkort fra 1912 viser, at det store gravstedsfelt mellem hovedstien og kirkegårdens oprindelige sydgrænse er omgivet af en højere hæk, og at gravstederne indenfor dette felt er organiseret i lige rækker, der adskilles af meget smalle stier. De fleste af gravstederne i feltet er omgivet af nyplantede hække langs alle fire sider, men det kan ikke aflæses, om gravstederne har fælles eller egne mellemhække. Gravstederne syd herfor på kirkegårdsudvidelsen fra 1862 er ligeledes organiseret i rækker og er omgivet af nyplantede hække. Der er smalle stier mellem gravstederne, hvilket tyder på, at det er meningen, at hvert gravsted skal have sin egen mellemhæk.

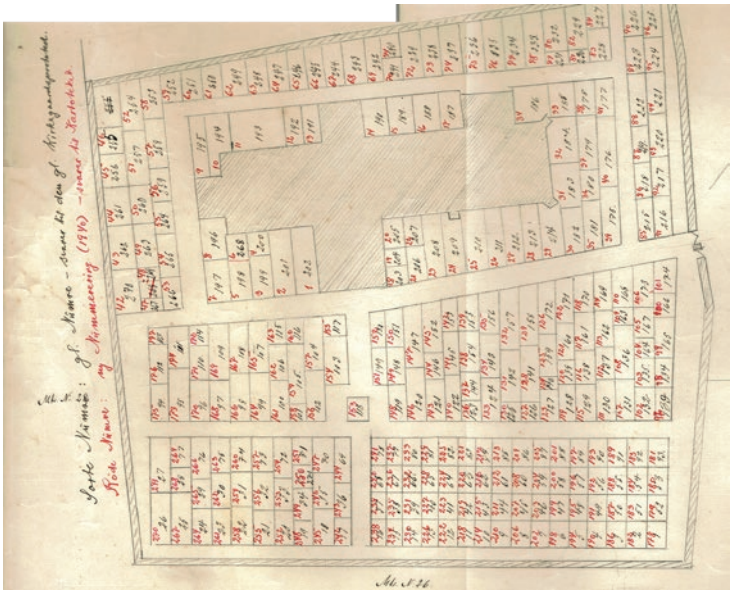

Nordby Kirkegård 1924. Kirkegården er udvidet mod syd. Kortet er med rød skrift påført en ny nummerering i 1940.

Postkort fra 1912. Gravstederne er organiseret i rækker og der ses stier mellem gravstederne i rækkerne. Der er nyplantede hække omkring gravstederne på udvidelsen fra 1882. Kilde: Samsø Egnsarkiv.

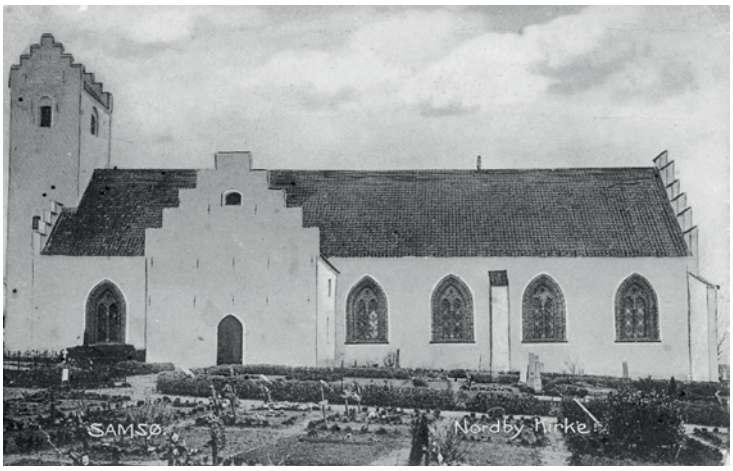

Postkort fra 1936-38. Gravstederne er organiseret i rækker med hæk omkring hvert gravsted. Kilde: Samsø Egnsarkiv.

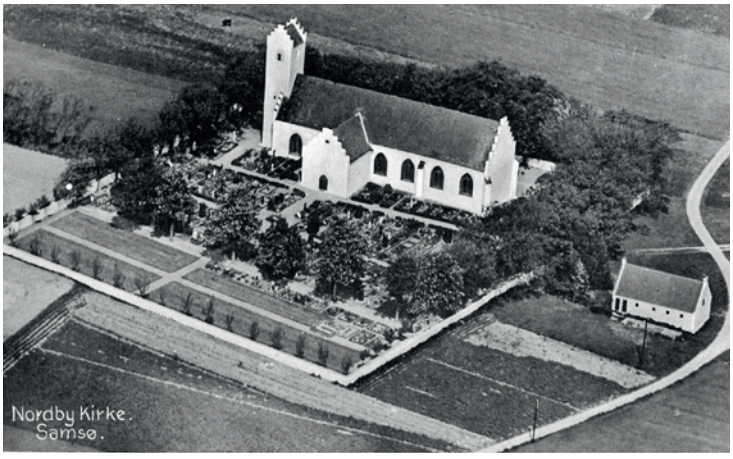

Det er således sandsynligt, at den nuværende gravstedsstruktur har sit udspring før 1912. Det er ualmindeligt, at kirkegården er blevet reguleret med gravsteder i lige rækker så tidligt, da de fleste kirkegårde først er blevet reguleret efter 1922, hvor der blev vedtaget en lov, der skulle sikre mere orden på kirkegårdene (Lov nr. 282 af 30. juni 1922 om vedligeholdelse af kirker og kirkegårde mv.). Af kirkegårdskortet fra 1924 fremgår strukturen med de tætliggende, små gravsteder tydeligt, og af postkortet med luftfoto fra 1936-38 ses det, at alle gravstederne nu har egen hæk langs alle fire sider.

Det er i sig selv et bevaringsværdigt træk, at alle gravsteder i overensstemmelse med den historiske tradition er østvendte, så gravminderne står over kistens hovedende. På langt de fleste danske kirkegårde er gravstederne i dag både øst- og vestvendte, og nogle steder ses også nord- og sydvendte gravsteder. Men der findes også kirkegårde, hvor hele eller dele af kirkegården stadig har østvendte gravsteder.

Ud over den mere end hundrede år gamle gravstedsstruktur er der på Nordby Kirkegård en række detaljer i strukturen, der også er væsentlige at bevare. Detaljerne er med til at give et dynamisk og levende udtryk, der vidner om, at anlægget dels er et brugsanlæg og dels er udviklet over lang tid. For eksempel er de nord-sydgående rækker, som gravstederne er organiseret i, ikke retlinede men bugter sig lidt. Endvidere har gravstederne forskellig størrelse, og højden på gravstedshækkene varierer en smule. Endelig er det et vigtigt træk, at

Gravstedshækkene bugter sig lidt, varierer lidt i højden og hækkene er af forskellige arter. Det giver et dynamisk udtryk og vidner om, at det er et brugsanlæg, der er udviklet over mere end 100 år. Foto: Mette Fauerskov, 2019.

gravstedshækkene er forskellige. De er hovedsageligt af thuja, men der er også buksbom- og takshække, hvilket peger tilbage til den tid, hvor gravstedshækkene tilhørte gravstedsejerne og ikke kirkegården. Imidlertid medfører strukturen, at både den daglige pleje og indbæring og nedsættelser af kister er vanskelig.

Bevaringsplan for Nordby Kirkegård

Udfordringen i forhold til drift og pleje består dels i, at gravstederne på størstedelen af kirkegården er meget korte og smalle, og dels i, at tilgængeligheden i forbindelse med hækklipning og pleje er vanskelig på grund af de smalle stier og den tætte struktur af hække. Afstanden fra ryghæk til ryghæk er mange steder mindre end 2 meter og bredden af gravpladserne er helt ned til 50 cm, så der næsten ikke er plads til en kiste. Gravning foregår i dag ved at fjerne den omgivende hæk og midlertidigt inddrage nabogravsteder både i rækken og i længderetningen. Det medfører, at der er meget arbejde forbundet med gravning, og at gravstedsejere på nabogravstederne skal varsles.

I Samsø Sogn findes syv kirker med syv kirkegårde, og som led i udarbejdelsen af udviklings- og bevaringsplaner for alle kirkegårdene er der fastlagt en samlet strategi for gravstedstyper på Samsøs kirkegårde. Af strategien fremgår det, at Nordby Kirkegård skal være en "historisk kirkegård", og som en konsekvens af at man fastholder den gamle gravstedsstruktur, vil der fremadrettet kun være individuelle, hækafgrænsede gravsteder for kister og urner samt anonyme gravsteder. Borgere, der måtte ønske andre gravstedstyper, kan henvises til én af sognets andre seks kirkegårde, der tilsammen tilbyder et stort udvalg af nyere gravstedstyper.

I bevaringsplanen fastholdes og suppleres gravstedsparterret på den oprindelige del af kirkegården syd, øst og vest for kirken samt på udvidelsen fra 1862. På den måde bliver mønstret med de tætliggende gravsteder komplet og smyger sig tæt omkring kirken. Den sydligste udvidelse fra 1930 udgår som begravelsesområde og omlægges til græs i takt med, at gravstederne udløber. På langt sigt skal det sydligste felt, hvor der nu er gravsteder, holdes som højt græs/eng, der dermed markerer det tidligere gravstedsområde.

Bevaringsplan for Nordby Kirkegård, mål 1:600, nord opad. Gravstedsstrukturen på de ældste dele af kirkegården fastholdes med hække af varierende bredde og smalle stier, der ikke er retlinede. Den sydligste udvidelse fra 1930-31 omlægges efterhånden til naturgræs. Møller & Fauerskov Landskabsarkitekter, 2019.

Udsnit af bevaringsplanen for gravstedsområdet sydøst for kirken. De yderste gravsteder langs de brede stier anvendes til kister. Kistegravpladser er markeret med rødt. P er passive gravsteder, der ryddes, når der skal graves en grav. Gravsteder inde i området anvendes til urner og er markeret med U.

For at opnå gode og funktionelle forhold for begravelser ændres kistegravpladserne, så de bliver tilstrækkeligt store, og så der opnås graveadgang uden at ændre hækstrukturen over jord (se illustration). Princippet er, at de kistegravpladser, der fremadrettet skal være aktive, er placeret langs de bredere hovedstier, og at nogle af de nuværende gravsteder bliver "passive", således at de kan ryddes og anvendes som adgangsgivende plads for gravning og indbæring af kister. De indre gravsteder i gravfelterne, hvortil der ikke kan etableres graveadgang, anvendes fremadrettet kun til urner.

Ifølge god arkitekturskik skal form altid følge funktion. Her har det været nødvendigt at fravige dette princip, idet det synlige gravsted over jord ikke afspejler gravpladsens og kistens størrelse. Planen fordrer, at der er fuldstændigt styr på placeringen af både hække og nuværende og fremtidige gravpladser. For at planen kan være operationel i daglig brug, indgår der derfor en digital plan, der viser disse forhold, og som er udarbejdet på grundlag af en nøjagtig landinspektørplan.

I bevaringsplanen indgår også, at den trækrans, der tidligere har været langs indersiden af kirkegårdsmurene suppleres, så den bliver intakt. Af andre tiltag kan nævnes, at de unødige grusarealer omkring kirkebygningen bliver erstattet af et venligt og grønt græstæppe, at belægning og tilgængelighed frem til kirkedøren forbedres, og at der bliver sorteret i et stort antal opmagasinerede, gamle gravminder.

Planen implementeres langsomt og i takt med, at der frigives gravsteder, idet det vægtes højt, at de nuværende gravstedsejere kan forlænge deres gravsted, så længe det ønskes.

Selvom bevaringsplanen indeholder væsentligt færre gravpladser end i dag, er der i planen en overkapacitet af gravpladser i forhold til det beregnede behov. En anden konsekvens af at bevare gravstedsstrukturen er, at pleje og hækklipning ikke bliver nemmere, og derfor fortsat vil være mere omkostningstung end på andre kirkegårde. Men selv om antallet af aktive gravsteder falder til det forventede niveau og indtægtsgrundlaget dermed bliver væsentligt reduceret, er det provstiets og menighedsrådets intention at tilvejebringe de nødvendige midler til, at man til stadighed kan fastholde bevaringsplanens intention.

Gravsted med salvie og lavendel. Foto: Mette Fauerskov, 2019.

Gravsteder med roser, lavendel og marguerit. Foto: Mette Fauerskov, 2019.

Grønne gravsteder

Gravstedernes næsten overdådige frodighed er et betydningsfuldt karaktertræk for kirkegården og for oplevelsen af, at den er en have. På trods af, at plantefelterne inden for hækkene er ret små, er størstedelen dækket af stauder og roser, der tilsammen danner en både harmonisk og varieret helhed. En del af plantearterne som f.eks. lavendel, staudesalvie, forskellige sorter af hortensia, røde og rosa roser, hvide og blå sommerasters, rosmarin og lodden løvefod er brugt på mange gravsteder, og blomsterne holder sig hovedsageligt indenfor en rød-blå-violet farveskala. Dette er betydende for det rolige helhedsbillede og vil derfor naturligvis blive fastholdt både på aktive, passive og ledige gravsteder.

Gravstedsstrukturer er sårbare

For blot 25 år siden fandtes der stadigvæk flere kirkegårde med en gravstedsstruktur som på Nordby Kirkegård, men i

Gravstederne er usædvanligt frodige med et tæt plantedække. Mange af plantearterne på gravstederne er brugt på flere gravsteder. Foto: Mette Fauerskov, 2019.

dag findes en helt intakt struktur af denne type kun ét andet sted: Vilstrup Kirkegård i Haderslev Provsti. Her er gravstederne organiseret i et rudemønster, hvor rækkerne er gennemgående både i nord-sydgående og i øst-vest-gående retning, og alle hække er af buksbom, der klippes i en ensartet højde. Selv om strukturen er den samme, er udtrykket mere stramt, men ikke mindre bevaringsværdigt.

Bevaringsværdige gravstedsstrukturer er måske én af de mest sårbare værdier på vores kirkegårde, fordi løbende, små ændringer og tilpasninger til driften betyder, at de næsten umærkeligt forsvinder. Når dertil lægges, at der de fleste steder i landet er et faldende behov for gravsteder, og at der savnes bevågenhed i forhold til disse værdier, medfører det, at presset på de gamle gravstedsstrukturer forstærkes, og at de højst sandsynligt vil forsvinde.

Formidling og sikring af de umistelige kirkegårde

I dag bliver der mange steder gjort et nødvendigt arbejde for at tilpasse kirkegårdene til nutidens samfund og behov. I den sammenhæng er det ønskeligt, at de historiske kvaliteter vægtes tungere, og at de partier af gamle gravstedsstrukturer, der endnu findes, bliver fastholdt, hvor det er muligt. Først og fremmest til gavn for kirkegårdens primære brugere, men også fordi kirkegårdskulturen har et stort og uudnyttet formidlingsmæssigt og turistmæssigt potentiale. På Samsø er det oplagt, at øens 7 kirker, hvoraf de fem er middelalderkirker og dermed øens ældste bygninger, tilføjes i turistbrochurerne, sammen med kirkegårdene.

Vilstrup Kirkegård er den eneste anden kirkegård med denne gravstedsstruktur, men her er de smalle stier gennemgående i både nord-sydgående og i øst-vest-gående retning. DDO, © COWI, 2016.

Med den nuværende lovgivning kan sikring af kirkegårdenes kulturværdier kun ske på lokalt niveau og med provstiets opbakning. I Nordby indgår bevaringsplanen nu som en del af kirkegårdens vedtægter og er dermed bindende for nuværende og kommende menighedsråd og driftspersonale. Det er et meget stort skridt. Men bestemmelser i kirkegårdsvedtægterne sikrer kun anlægget, indtil et nyt menighedsråd og provsti måtte beslutte noget andet.

Sikring af de kulturhistoriske og landskabelige værdier de relativt få steder i landet, hvor de endnu findes så helstøbte, har ikke kun lokal, men i høj grad også national interesse. Derfor er det ønskeligt, at der i den kirkelige lovgivning åbnes mulighed for en slags fredning af disse umistelige og yderst sårbare, grønne anlæg.

Gravstedsstrukturer er én af de mest sårbare værdier på kirkegårdene. Nordby Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov, 2019.

Columbarium eller dueslag

Af Stephen Mac Gregor Mønsted
Cand. mag., lektor emeritus
Tidligere højskole- og gymnasielærer

Kolumbariet i Silkeborg om foråret. Foto: Jens Dejgaard Jensen.

"Columba" betyder "due" på latin; "Columbarium"[1] betyder altså "dueslag". Det er en begravelsesform, der har sin oprindelse i det gamle Rom og findes ganske få steder i Danmark. Hvad er forklaringen på, at denne antikke begravelsesform har fundet indpas på danske kirkegårde? Det begyndte faktisk i 1700-tallet, hvor columbariemotivet og urnen blev benyttet som motiv på gravmælerne, selvom man på dette tidspunkt ikke brugte kremering.

Duen spiller som bekendt en stor rolle mange steder i kristendommen – tænk bare på duen, der vender tilbage til Noahs ark efter syndfloden – eller helligåndsduen og fredsduen. Duen repræsenterer således noget godt, den bringer gode tidender.

Dueslaget indeholder naturligvis duer, i dette tilfælde de døde. Men når de er brændt og fyldt på krukker, kan de så genopstå på den yderste dag? På Signorellis fresker i domkirken i Orvieto ser man de døde på den yderste dag stige op fra undergrunden; skeletterne står i kø for at få kød på igen, hvilket harmonerer med den traditionelle begravelse af hele kroppen. Men hvis kødet er brændt, hvad så? Tja – måske er den yderste dag dagen i dag og Paradiset dette liv, som vi har så svært at se det paradisiske ved. Men som den amerikanske digter Emily Dickinson (1830-1886) siger i et af sine digte: Den som ikke finder paradiset herneden, finder det heller ikke histoppe (Who has not found heaven below/will fail of it above).

Columbariebegravelsen stammer fra den tidlige kejsertid i Rom. Begravelsen var en familieaffære. Først kyssede fami-

Kolumbariet i Silkeborg. Forfatteren har reserveret plads til sig selv i nederste række. Foto: Jens Dejgaard Jensen.

lieoverhovedet den døde, så blev liget vasket, salvet og klædt på, i Rom selvfølgelig i en toga. Så blev den døde lagt på *lectis funebris*, der svarer til, hvad vi kalder *lit de parade* eller *castrum doloris*, smertenslejet.

I Rom kunne de finde på at væde de brændte knogler med vin, før asken blev fyldt på urnen. I gravkammeret lagde man en tavle med den dødes navn, og her holdt familien et fælles måltid, Agape.[2] Dette måltid betragtedes som et offermåltid og det senere kristne nadvermåltid trækker måske tråde tilbage hertil.

Dueslagets små rum opfattede romerne som et hjem; den døde havde altså et efterliv på samme måde som for eksempel i Ægypten, hvor den døde blev forsynet med mad og drikke og andre "fornødenheder" såsom våben, smykker, slaver o.s.v.

Cicero[3] skriver om dødefesterne følgende: "Hvad angår dødefesterne, ville de ikke blive kaldt fester, i lighed med de helligdage, der fejres for de himmelske guder, hvis det ikke havde været vore forfædres ønske, at man skulle regne dem, der forlod dette liv, for guder."

Denne tanke harmonerede ikke med den senere kristne tankegang; for her er der kun en gud. Men dyrkelsen af de døde har vel trods alt overlevet også her hos os i forskellige

Antikt romersk columbarium fra Ostia Antica. Foto: Alamy Stock Photo©.

former. Måske er katolicismens helgener en pendant til den romerske idé? Det er i hvert fald nødvendigt at være død for at blive helgenkåret. Dødedyrkelsen findes den dag i dag i Mexico og har tråde til den katolske allehelgensfest.

Columbarier i moderne forstand opstod i begyndelsen af 1900-tallet, da ligbrænding var blevet en lovlig og accepteret bisættelsesform, men de få columbarier, der findes i dag (f.eks. København, Frederiksberg, Ålborg, Silkeborg og Svendborg) er i dag ikke meget benyttede.[4]

Min egen fascination af kolumbariet har at gøre med dets demokratiske tanke. Her er vi alle lige. Men som sædvanlig er nogle mere lige end andre, der er hylder forneden og foroven, og de fleste vil gerne ligge foroven.
Selv foretrækker jeg at ligge forneden, thi

Bøjer jeg mig
så dybt
som jeg kan,
vokser min verden sig stor

som der står på digteren Tom Kristensens grav på Thurø Kirkegård.[5]

Noter

1 Forfatteren omtaler columbarier i klassisk forstand med c, i moderne forstand på dansk: kolumbarium.

2 Nygren, Anders, *Den kristne kærlighedstanke* (Om Eros og Agape, oversat af Erik M.Christensen), København 1965.

3 Hjortsø, Leo, *Romerske guder og helte* (side 162), København 1982.

4 Vitus Gay, "Gudsagre", *Ligbrændingens Historie i Danmark* (red. Knud Secher), Kbh. 1931; Stine Helweg, Bispebjergs Kirkegårds Kolumbarium, *Kirkegården* nr. 1913, 10-15.

5 Kristensen, Tom, "Græs", trykt i: *Verdslige Sange*, København 1957.

Anmeldelse

Af Lone van Deurs
Landskabsarkitekt MDL

Kirkegårde i udvikling
Eksempler og løsninger

Tilde Tvedt. Jan Støvring. Palle Kristoffersen.
Udgivet af Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning
Københavns Universitet.
Januar 2019.

Kirkegårdens tilbud og muligheder i moderne tider: park eller kirkegård?

Der tales og skrives en hel del om kirkegårde og deres fremtidspotentialer. Blandt andet på grund af nye begravelsesskikke og flytning fra land til by er der på de fleste kirkegårde blevet rigelig plads, specielt på landsbykirkegårdene. Dertil er kravene til arbejdsmetoderne og regnearkenes ubønhørlige talmagi blevet faktorer, der resulterer i behov for nytænkning, udvikling som det kaldes. Det lille ord park kobles sammen med ordet kirkegård og et helt nyt begreb opstår – parkkirkegården. Nytænkning eller udvanding af begreberne?

Moderne tider er velfærd, nye familie- og bosætningsmønstre, kontakt med hele verden, leve livet fuldtud og i fuld fart. Måske bliver vi af og til lidt forpustede og trænger et øjeblik til, at ingenting sker. Bare gå stille omkring, sidde på en bænk, finde roen, blive små, forsvinde, fornemme de helt store fællesskaber, forankre sig på en befriende og glad måde midt i al hurlumhejet.

Bogforside. Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning, Københavns Universitet.

Netop kirkegårdene er ofte gode steder at gå hen for at sætte sig selv fri og få sagt goddag til sig selv, det helt store fællesskab og huske på det, som virkelig gælder.

Det gamle udtryk "smide barnet ud med badevandet" kan måske være en overvejelse værd i forbindelse med de mange bestræbelser omkring nytænkning?

Budskabet

Forbundet af Kirke- og Kirkegårdsansatte, Foreningen af Danske Kirkegårdsledere, Landsforeningen af Menighedsråd og Københavns Universitet står bag bogen, som skal tjene som inspiration og vejledning for alle dem, der er ansvarlige for kirkegården såvel praktisk som teoretisk. Bogen er tænkt som en hjælp til provstier, menighedsråd, medarbejdere og rådgivere til at kunne sikre, at kirkegården forbliver attraktiv og relevant i sin samtid.

Forsidebilledet på bogen "Kirkegårde i udvikling – eksempler og løsninger" viser en hvidkalket middelalderkirke hvilende på en sokkel af dels tilhugne granitsten, dels en malet, grå sokkelkant og omgivet af et sammensurium af græs, stedsegrønne og løvfældende træer, et bredt udvalg af farverige stauder og enkelte gravsten.

Begreberne flyder sammen og fortæller om ønsket om at kunne rumme det hele. Mangfoldighed, CO2-balance, rationel og billig pleje, grønt og frodigt … nogle af tidens mange plusord skal nu også forbindes med kirkegårdene.
Men hvad er egentlig kirkegårdens kærne, de grundlæggende elementer og værdier, dem, der skal sanses og værnes om med hensyn til kirkegårdenes fremtid? Forståelse af dette helt grundlæggende må være udgangspunktet for alle videre overvejelser og beslutninger i forbindelse med kirkegårdenes pleje og videreudvikling.

Enhver kirkegård har sin helt egen fortælling og gemmer på uendelig mange historier om sognet, landskabet, menneskene, en lang beretning om liv og død, skiftende tider og skiftende skikke, men alle med det hovedformål at bortskaffe et dødt legeme og sætte et minde. Det kan derfor være betænkeligt at støtte sig til en idébog, der undlader at gøre meget tydeligt opmærksom på den side i forbindelse med den fremtidige planlægning.

Udviklingsplaner – en eksempelsamling

Hovedbudskabet, som fremføres af de ti forfattere, er at lave udviklingsplaner, stimulere parkpræget og lette arbejdsgangene. En eksempelsamling samt en gennemgang af kirkegårdens hovedelementer skal tjene som praktisk vejledning og inspiration for alle landets kirkegårde. Over 30 forskellige steder er besøgt, og otte er udvalgt og omhyggeligt beskrevet i forhold til udfordringer, arbejdsprocesser og løsninger. Hver af de otte eksempler har fået en vejledende overskrift, som peger på den særlige problematik, der har været omdrejningspunktet for at gå i gang med at få lavet en udviklingsplan.

En faktaboks med oplysninger om sognets indbyggerantal, kirkegårdens størrelse, begravelser og urnenedsættelser samt planens rådgiver, giver nem og overskuelig viden.

Gode, letlæselige før- og- efter planer, alle tegnet i samme streg, samt et fyldigt billedmateriale med forklarende billedtekster ledsager den overordnede beskrivelse.

Hovedelementerne

De efterfølgende kapitler gennemgår kirkegårdens hovedelementer. Der gives blandt andet gartnertekniske standardan-

Udlægning af rullegræs. Illustration fra bogen. Foto: Anders Beck Larsen.

visninger i forbindelse med plantning af træer, forklaring på planteskolernes forskellige salgsvarer og kroneformer, vejledning i hækklipning, valg af græssorter, sætning af stendiger, opbygning af trapper. Generelt stof, som må antages at være kendt viden for fagfolk, men ikke vejledning nok til at sikre at for eksempel et stendige bliver sat professionelt. Hellere skulle man gøre opmærksom på hvilke arbejder, der kræver faguddannede folk og hvilke, der kan udføres efter simpel vejledning.

Egentlig er et af kirkegårdens væsentlige hovedelementer vel gravstenene? Bogens allersidste afsnit, bare to sider, omtaler lapidariet som en anledning til at give kirkegården en ekstra attraktion og viser forskellige placeringsmuligheder. Altid godt med inspiration, men igen, ikke to kirkegårde har samme forudsætninger, så eksemplerne kan alene bruges til at sætte tanker i gang, ikke til at kopiere.

Billedsiden

Teksterne har på hver eneste side følgeskab af fotos med en billedtekst, der dels understøtter forståelsen af planerne og dels skal inspirere til valg og anvendelse af belægninger, planter og møbler.

Da vi lever i en meget visuel tid, kan man forvente, at billederne vil blive bogens bærende element. Her kan der opstå betænkeligheder om den faglige værdi af at vise en række bistader, børn der planter æbletræer, fuglekasser, en nyplantet seljerøn, et lavendelbeplantet stendige og udlægning af rullegræs.

Forfatterne

Forfatterne er alle naturforvaltere af profession og med specialer som naturforståelse og bytræer, det grønne i byen, bynatur, buskplantninger, græs og græsdrift. Alle øser ud af god teoretisk og praktisk viden og erfaring, som kan tjene som vejledning i mange bysammenhænge. Kloge fagfolk på hver deres felt.

Måske kan der laves en opfølgning af "Kirkegårde i udvikling"? Det kunne være en bog, der sætter fokus på kirkegårdens betydning som erindringsrum med opmærksomhed på,

hvordan vi passer på og fremmer det umistelige og værdiskabende. Kirkegården, hvor fortid, nutid og fremtid på en meget enkel og stilfærdig måde kan mødes med de bløde sanselige værdier, er måske en nok så vigtig fortælling.

Det moderne menneske har brug for steder, hvor roen og eftertanken næres og hvor bladsugeren og græsslåmaskinen nedprioriteres.

Generalforsamling

Formanden bød velkommen.

Danmark nu blunder den lyse nat blev afsunget.

1. Valg af dirigent. Biskop over Haderslev Stift Marianne Christiansen valgtes som dirigent.

2. Formanden biskop Elof Westergaard aflagde beretning (publiceret i dette årsskrift). Beretningen gav anledning til uddybende kommentarer fra nogle medlemmer og blev derefter taget til efterretning.

3. Eventuel beretning fra nedsatte udvalg.

   Karin Kryger aflagde beretning fra redaktionsudvalget.

4. Fremlæggelse af revideret regnskab.

   Kassereren Jens Dejgaard Jensen gennemgik regnskabet. Regnskabet blev taget til efterretning.

5. Kassereren fremlagde budget. Kassereren foreslog uændret kontingent. Budgettet blev taget til efterretning.

6. Behandling af indkomne forslag. Forslag fra Niels Carl Lønberg: "Mit forslag er at bestyrelsen ca. én gang om året arrangerer en 2-3 eller 4 dages rejser til nogle af de mest interessante kirkegårde i Europa. Jeg tænker særligt kirkegårdene i Paris, Rom og Sankt Petersborg, men i de fleste hovedsteder har man samlet gravene til landets "åndselite" på centralt beliggende kirkegårde. Sådanne besøg i udlandet vil give anledning til historisk, kulturhistorisk og musikhistorisk eftertænksomhed. Det er værdifuldt for os alle, men på en sådan rejse vil deltagerne blive "rystet sammen" på en måde der kun kan styrke fællesskabet i foreningen."

Selv om et flertal fandt forslaget sympatisk, var det kun et mindretal, der ønskede, at bestyrelsen arbejdede videre med ideen. Fra bestyrelsens side kunne man berette, at man rent faktisk tidligere havde forsøgt at arrangere en studierejse til London, men var stødt i en række praktiske problemer. Bestyrelsen finder, at forslaget er et udtryk for, hvor vigtigt det faglige fællesskab er for medlemmerne.

7. Valg af medlemmer til bestyrelsen. Karin Kryger og Jens Dejgaard var på valg. Begge var villige til genvalg, og begge blev genvalgt.

   Valg af suppleanter. Hans Mikkelsen, Filip Møller og Anne Kjærsgaard var villige til genvalg, og alle blev genvalgt.

8. Valg af revisorer Jens Zorn Thorsen samt Anders Beck Larsen blev valgt.

   Som suppleant blev Henning Lynge Nielsen valgt.

9. Fastsættelse af tid og sted for næste års generalforsamling. Næste års generalforsamling finder sted i Fyns Stift 25.-26. maj 2020.

10. Evt. Det blev henstillet at ikke alene navn, men også deltagernes arbejdssted kom med på navneskiltene.

    Dirigenten takkede for god ro og orden og afsluttede generalforsamlingen.

Glimt fra årsmødet Haderslev Stift 2019

Af Karin Kryger
mag.art. og sekretær for Foreningen for Kirkegårdskultur

Mandag den 3. juni 2019

Årsmødet fandt sted på Als, hvor deltagerne blev indkvarteret på Hotel Scandic i Sønderborg.

Efter generalforsamlingen var der foredrag og diskussion ved teolog og forfatter Lotte Hornemann Kragh og kirkegårdsleder Jens Dejgaard Jensen med efterfølgende debat om: *Ritualer er ét af kroppens sprog – Hvad er der på spil, hvori ligger det dybe behov*? Foredraget tog afsæt i Ida van der Lees installation *All Soul's Day Everywhere* på Silkeborg Kirkegård i efteråret 2018 (se Jens Dejgaard Jensen og Ingrid Mejer Jensens artikel i dette årsskrift).

Efter middagen talte dr. phil Lars Henningsen om *Krigen om de faldne. Mindesmærker og mindekultur i Sønderjylland efter Verdenskrigen 1914-1918*. Det var en meget vidende og veloplagt foredragsholder, der fortalte om, hvor konfliktfyldt rejsningen af mindesmærker efter Første Verdenskrig var i det sønderjyske område. Herefter fortalte landskabsarkitekt Anne Vium Skaarup om morgendagens udflugt.

Der var nu tid til hygge og samtale, inden deltagerne gik til køjs for at være udhvilede til morgendagens udflugt.

Tirsdag den 4. juni 2019

Udflugten indledtes traditionen tro med en morgenandagt, denne gang i Christianskirken, Sønderborg, hvor Kjeld Claudi Rasmussen stod for andagten. Herefter var der tid til at se den smukke bykirkegård. Kirkegården er den største i

Christianskirkens Kirkegård. Foto: Jens Dejgaard, 2019.

Christianskirkens Kirkegård. Foto: Jens Dejgaard, 2019.

provstiet og er anlagt under Anden Verdenskrig efter planer af Johannes Tholle. En øst-vestgående akse fra kirkens kor lander i en lille dam. Kirkegårdens mange afdelinger har forskellig karakter og udformning.

Herefter gik turen til den smukke slotskirke på Augustenborg med et fornemt interiør med et karakteristik prædikestolsalter fra sidste halvdel af 1700-tallet. Et stykke derfra lå kirkegården i Augustenborg, der var præget af, at den oprindelig var anlagt som en militærkirkegård, og her var såvel tyske som danske grave fra de slesvigske krige og verdenskrigene.

Turen gik derefter til Egen Kirkegård. Også her var kirkegården præget af tyske og danske krigergrave og et stort mindesmærke for sognets faldne i Første Verdenskrig. Det var anlagt ved foden af en gammel kæmpehøj, hvorpå der stod et gammelt klokketårn i træ. Kirkegården er omgivet af lindetræer, og ved kirken ligger der nogle helt unikke gamle kirkestalde.

Frokosten blev indtaget på Lysabild Kro, hvor deltagerne fik et kærkomment hvil, inden man så på kirkegården i Lysabild. Kirkegården er omgivet af lindetræer og kampestensdiger. Også her var der et mindesmærke for sognets faldne i Første Verdenskrig. Ved kirkegården lå en fornem præstegård fra 1600-tallet og en velholdt stråhængt kirkelade.

Så gik turen til udflugtens sidste mål Hørup Kirkegård. Kirkegården er højt beliggende med vidt udsyn ud over vandet, og også her var kirkegården omgivet af store lindetræer og kampestensdiger, og den fornemme præstegård er fra 1700-tallet. Som i Egen var kirkegården domineret af et klokketårn i træ. Så gik turen til Sønderborg Station og Hotel Scandic, og der blev taget afsked og sagt på gensyn til næste år i Fyns Stift og til fejringen af Foreningen for Kirkegårdskultur 100 års fødselsdag.

Christianskirkens Kirkegård. Foto: Jens Dejgaard, 2019.

Christianskirkens Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov, 2019.

130 Egen Kirkegård. Foto: Karin Kryger, 2019.

Egen Kirkegård. Foto: Hans Mikkelsen, 2019.

Vi digitaliserer *Kirkegårdskultur*

Egen Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov, 2019.

Bestyrelsen i Foreningen for Kirkegårdskultur har som led i markeringen af vores forenings 100-års jubilæum i 2020 valgt at lade samtlige årgange af vores årsskrift *Kirkegårdskultur* (eller *Vore Kirkegårde*, som publikationen tidligere hed) indskanne, så de bliver let tilgængelige for offentligheden også i en digital tidsalder.

Forfattere, der ikke ønsker deres artikler digitaliseret, skal kontakte os snarest.

Hvis du som forfatter til én eller flere artikler, der har været bragt i *Kirkegårdskultur* eller *Vore Kirkegårde* ikke ønsker, at artiklerne offentliggøres i digital form, bedes du snarest muligt orientere bestyrelsen herom. Meddel os din beslutning på post@kirkegaardskultur.dk og oplys også dit navn og, hvis muligt, meget gerne de årgange, du har bidraget til.

På forhånd tak.
Bestyrelsen for Foreningen for Kirkegårdskultur.

Egen Kirkegård.
Foto: Jens Dejgaard, 2019.

Lysabild Kirkegård.
Foto: Jens Dejgaard, 2019.

Militærkirkegården i Augustenborg.
Foto: Karin Kryger, 2019.

Lysabild Kirkegård. Foto: Jens Dejgaard, 2019.

Hørup Kirkegård. Foto: Hans Mikkelsen, 2019.

Lysabild Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov, 2019.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningen formål søges bl.a. opnået ved:

- udgivelse af årsskriftet Kirkegårdskultur, der sendes til alle medlemmer
- udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold
- afholdelse af foredrag og temadage samt ekskursioner i hele landet

Endvidere arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser, samt for over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdens udseende.
Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhistoriske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes for voldsomme og modeprægede omlægninger, og for at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Foreningens årsmøde er et to-dages arrangement med foredrag og ekskursioner.
Foreningen tilstræber, at årsmøderne geografisk bliver placeret forskellige steder i landet.

2019-20

Årsmødet 2019 fandt sted i Sønderborg, Haderslev Stift.
Årsmødet 2020 vil finde sted i Fyns Stift (25.-26. maj 2020), hvor Foreningens 100-års fødselsdag fejres.

Foreningen for Kirkegårdskultur får i årets løb mange henvendelser.

Vi er en forholdsvis lille forening, men vi forsøger efter bedste evne at besvare spørgsmål eller få dem kanaliseret hen til rette vedkommende. Bestyrelsen forsøger fortsat at gøre brug af og udvide det netværk, som foreningens medlemmer udgør.

Foreningens enestående styrke er, at den rummer en mangfoldighed af blikke på kirkegårdsspørgsmål. Foreningen har stor bredde. Her er både gravere, kirkegårdsledere, stenhuggere, landskabsarkitekter, menighedsråd, præster og mange flere, som er medlemmer. Det højner diskussionen og udvider synet og perspektivet på de danske kirkegårde.

Kontingent

Kontingentet for enkeltmedlemmer udgør 350 kr. pr. år. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet, seminarer samt temadage.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens kasserer eller formand. Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden www.kirkegaardskultur.dk eller til foreningens kasserer.

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2019-2020

Formand: Elof Westergaard
Foreningen for Kirkegårdskultur
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00
Mobil 24 67 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66
Mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer og webmaster: Jens Dejgaard Jensen
c/o Silkeborg Kirkegårde og Krematorium
Vestergade 100
8600 Silkeborg
Tlf. 86 82 0244
Mobil 28 96 81 54
post@kirkegaardskultur.dk

Sekretær: Karin Kryger
Nivåvænge 32
2990 Nivå
Tlf. 20 91 32 90
ketskryger@mail.tele.dk

Øvrige bestyrelses medlemmer:

Stine Helweg
Københavns Kirkegårde
Frederiksborgvej 125, 2400 København NV
Tlf. 26 86 02 17 – stihel@tmf.kk.dk

Steen Jensen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
N. A. Christensensvej 41, 7900 Mors
Tlf. 20 15 50 07 – info@steenjensen.dk

Anne Kjærsgaard
Institut for Kultur og Samfund, Afdeling for
Kirkehistorie og Praktisk Teologi, Aarhus Universitet
Jens Chr. Skous Vej 3, 8000 Aarhus C
Mobil 31 90 55 85 – kjaersgaard.anne@gmail.com

Hans Mikkelsen
Forskning, Samling og Bevaring, Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12, 1220 Kbh. K.
Tlf. 41 20 61 27 – hans.mikkelsen@natmus.dk

Filip Møller
Hvedevænget 8, 8700 Horsens
Tlf. 40955933 – filip@filips.dk

Hasse Neldeberg Jørgensen
Wrangelstrasse 14, 24937 Flensborg, Deutschland
Tlf. 0045 3059 3696

Charlotte Skibsted
Løjesøvej 13, 3670 Veksø Sjælland
Tlf. 47 17 02 16, mobil 40 32 66 59 – mail@skibsted.eu

www.kirkegaardskultur.dk

FORENINGEN FOR
KIRKEGÅRDSKULTUR